

Mert a keresztény nemzeti egoizmus is önzés. És Mott elsősorban amerikai s csak azután keresztény. Csodálatos képességei nem felelnek meg a kereszténység lényegének.

Dr. Gál Kelemen.

Simén Domokos és kora.

(Folytatás.)

1860. okt. 14-én írja Ürmösi Miklós II. g. o. tanuló. „Édes Simén bácsi! Olvastam az édesanyám leveliből, hogy Simén bácsi jól van, csak a tengeri betegség lepte meg egy kissé. Mi is most mind jól vagyunk, de édesanyám olyan beteg volt, hogy csak egy hajszálon maradt, hogy meg nem halt, hanem már jobbacskán van, de még nem szabad felkelnie az ágyból vagy két hétig. — Kolozsvárról nem irhatok semmi nevezetes hírt, mert nincs egyéb, csak hogy jelen hó 20—25-én a színjelöadások kezdődnek és rémitő kapdosás van a páholyokért... Tudom, hogy Simén bácsira is nagy hatással volt az utazás, de hát még London. Iratából képzelhetni, hogy milyen nagy város lehet, ha négy angol mérföldet mentek egyik vizitából a másba. — A kollégiumban is már sokra vitték az építést, szüretkor már belefognak költözni. — Na igaz, a hírek közé meg kellett vala említenem, hogy Ferencz József úr 16-án esküszik Gyergyai Ninával; az egész családja itt van.“ Stb.

1860. dec. 29. Ürmösi Samuné¹ — kinél Simén a gyermekek priváttanítója volt — írja: „Édes Simén! Üdvözlöm az újévet, noha most nem divat a jókivánság, — én csak a régiekkel tartok, és azt kívánom, hogy az Isten jó egészséggel áldja meg. Stb. — Az igaz, hogy ritkán irunk, de jól tudja, hogy Samú mennyire el van örökké foglalva, stb. — azután lakadalmaztunk: elhozta Kovács Klárit Szebenből Gyulai Laci (na most tudom, hogy a szivibe nyilallott!), de hátha még megmondom, hogy Kis Laurát is elvette Lőfi. Na, az így van édes Simén, de azért ne búsuljon, most van még leány elég, csak az Isten haza hozza. — Samú küldött 200 forintot.“ Stb.

¹ Ürmösi Samuné férje halála után Simén Domokoshoz ment nőül.

1861. április 16. Ürmösi Samu írja: „Kedves Simén úr! A sok utazásaim miatt nem volt időm, hogy óhajtott tudósításaimat ez előtt megtehessem; aztán vártam az erdélyi szervezetet is, hogy ahhoz képest tudassam Simén ural is Erdély új állását. Elsőbben is, ami az én családi körömet illeti, hála Istennek, egytől egyig mind egészségesek vagyunk, stb. — A jelen évben tartandó zsinaton püspököt is fogunk választani. A zsinat majd a nyáron Torján lesz. De hogy ki lesz püspökünk, azt még tudni sem lehet. Ami már a Simén úr ottani állását illeti, mindenkefelett egészséget óhajtunk. Az egészség mellett persze pénzre is szüksége lesz. Hogy az édesatyja és testvére mennyi pénzt küldöttek, azt nem tudhatom, azonban őszintén arra kérem fel, hogy engemet őszintén tudósítson arról, hogy október hava első napjáig még mennyi pénz-segedelemre lenne szüksége, mert én ezennel ígérem, miszerént az addig szükségelt pénzt, habár kölcsön útján is, kiszerezem és egy vagy két rátában el is küldöm. Istvánffi András úr is ígérte volt, hogy küld vagy 100 forintot; ha nem küldött, majd fogom figyelmeztetni. A jövő évre bizonyos lehet, hogy a főconsistoriumban is számára megszavazatok egy pár száz forintot; a főcurátor úr is megígérte, hogy ebben segédkezet fog nyújtani. Tehát a jövő esztendeje is biztosítva lesz. Azonban arra kérem édes Simén úr, hogy tudósítson majd arról is, hogy a jövő őszön az ottani atyafiak segélye mellett küldhessünk-e fel még egy ifjat vagy nem? mert ha igen, akkor a főconsistoriumban ki fogjuk eszközölni, hogy két ifjú számára rendeljen az Augustinovich hagyományból segédelmet. Végre pedig Simén úr meg lehet győződve arról, hogy elvégre is ha professzori állomás jön ürességbe Kolozsvárt, Simén urat itt fogjuk alkalmazni; — azt hiszem, hogy jövendőben az angol nyelvet is kezdjük taníttatni a kolozsvári főiskolában.“

Az 1860-ik év folyamán a magyarországi protestánsok dolgairól egészen meglepő hírek jártak Angliában, melyek alkalmasak voltak arra, hogy az ottani közvéleményt ismételten fölkavarják s egy újabb magyar sérelmi ügyet jelentsenek a világ számára. A hírek ezuttal a concordatum és a patens köré fonódtak.

Ugyanis Ferencz József osztrák császár arra a meggyőződésre jutván, hogy a császári trónnak a birodalomban a római katolikus egyház a legmegbízhatóbb védője és erőssége, 1855. nov. 5-én kihirdettede a római szentszékkal ez év aug. 16-án kötött egyez-

ményét (Concordatum), amely a birodalom római katolikus hitű alattvalóit s e tény által az egész állami hatalmat közvetlenül a pápának rendelte alá. A concordatum¹ a császár részéről jogfeladás, Magyarország részéről súlyos alkotmány sérelem volt és mégis megkötetett, mert a császár félt a forradalomtól. De hát miköze a concordatumnak a forradalomhoz? A történelem útja gyakran meglepetésszerű. Gróf Thun Leó birodalmi vallás- és közoktatásügyi miniszter 1850. ápr. 7-én az akkor mindössze 20 éves osztrák császárnak egy előadásban azt bizonyította, hogy „bármilyen állam bensőleg fel kell, hogy bomoljék, ha polgárainak lelkén a vallásosság elveszítette hatalmát“. E tétel önmagában nem volt tévedés. De tévedett Thun gróf, amikor a vallásosság és az egyház fogalmát fölcserélte s fenti tételét gyakorlatilag így értelmezte: felbomlik az az állam, amelynek polgárai fölött az egyház, mégpedig a római katolikus egyház hatalma nem tud érvényesülni. S mert a birodalomnak fön­n kell maradnia, nyilvánvaló, hogy fön­nmaradását az biztosítja legjobban, ha minél szorosabb egyházi fegyelem alá kerülnek a polgárok. Charmatz Richárd osztrák történetíró² ebben a gondolatban véli megtalálni magyarozatát az 1855.-iki concordatum létrejöttének. Teutsch Frigyes erdélyi lutheránus püspök, szász történetíró viszont arra utal³, hogy a concordatum a birodalom különböző római katolikus egyházkerületeit egy centrális birodalmi róm. kath. egyházba szándékozta összefoglalni, melynek élén a bécsi érsekprimás lenne, akinek császárhű személye volna a legfőbb garancia a centrális birodalmi katolikus egyháznak császár- és birodalom-hűsége mellett. Kétségtelenül megfelel a történeti eseményeknek Charmatz előadása is, de fedi a való tényeket Teutsch magyarozata is. Teutsch hivatkozott az erdélyi szász származású Zimmermannra, ki a bécsi kultuszminiszteriumban 1852-ben titkár, 1855-ben osztálytanácsos, 1858-ban miniszteri tanácsos s 1861-ben a legfőbb evangélikus egyháztanács elnöke volt s aki 1852-ben a minisztere, gróf Thun részére, javaslatot dolgozott ki arra vonat-

¹ A concordatumra vonatkozólag rendkívül érdekes — egykorú — adatok olvashatók e munkában: *Az MDCCCLV. augusztus XVIII. ausztriai Concordatum fölvilágosítása*. Németből fordítva és a Concordatum deák és magyar hivatalos szövegével. Pest, 1856. (E könyv megvan — Simén Domokos hagyatékában — a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában S. 44 jelzés alatt).

² R. Charmatz: *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907*. Bd. I. Leipzig 1911. 28 s köv. lapokon.

³ Fr. Teutsch: *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1922. II. köt. 379 s köv. I.

kozólag, hogyan lehetne az osztrák birodalomban, a különböző tartományokban különböző autonomiával bíró evangélikus egyházkerületeket úgy centralizálni, hogy valamennyi fölött egy közös egyháztanács álljon, amely lefelé egységesen rendelkezék, fölfelé pedig egységesen legyen felelős a császárnak. Thun gróf örömmel tette magáévá e centralizáló gondolatot s ezt 1852. dec. 14-én az uralkodó előtt tolmácsolta. A császár még nagyobb örömmel járult az előterjesztéshez s megbízta Thun grófot a megfelelő evangélikus egyházalkotmány mielőbbi elkészítésével, mi csakhamar elkészült s 1855. febr. 27-én kihirdettetett.¹ Ez a lutheránus centralizáció egy félévvel megelőzte a római concordatumot. A császári trónnak két lába ilyenformán rövidesen készen volt. Úgy látszik tehát, hogy Haynald Lajos gyulafehérvári róm. kath. püspöknek mégis igaza lesz, aki 1853. aug. 21-én azt mondta: „A protestántizmus megszűnése Erdélyben már csak idő kérdése.“ Mondhatta, hiszen maga a hirhedt Bach, a mindenható belügyminiszter is úgy nyilatkozott, hogy a belső állapotok consolidálása végett nem elég a katolikus reactio, ide ennél több kell: a protestántizmus Magyarországon hatalom és született oppositio; vele szemben az államnak határozottan föl kell lépnie, mert csak így remélhető, hogy Magyarország 25 év mulva német-szláv tartománnyá lesz, melyben a németiség túlnövekedése ellen gátat fog képezni a szlávtság s amelyben a magyarság meghaladott álláspont és csak szörványos jelenséggé leend. Ime, a magyarelles célzat a protestánsok elleni támadásban. Jól írta Marczali: Kollonics lelke támadt fel ezekben a megállapításokban. De mit is lehetett volna az ezen időbeli Bécsből egyebet várni, hol az osztrák róm. kath. püspökök 1849. június 15-én zsinati határozatként mondták ki, miszerint a nemzetiség a hábeli torony építésekor elkövetett bűn büntetésének tekintendő, tehát Isten akaratával ellenkező; s ahol élén Rauscher bibornok-érsekkel a püspöki kar már alig várta az esztergomi magyar hercegprimás autonom jogkörének megszüntetését s beolvasztását a birodalmi érsekei hatalom körébe; s végül ahol a császár annyira érzéketlen volt a történeti alkotmány sérthetlensége iránt, hogy a különben testestől-lelkestől császárhű esztergomi magyar hercegprimást, Scitovszkyt a legerősebb megrovásban részesítette, amiért Rómában a bibornokoknál tiltakozni mert a concordatum ellen, mint amely a magyar róm. kath. történeti egyházalkotmányt

¹ Közölve *Karl Kuzmány*; Urkundenbuch zum österreichisch evangelischen Kirchenrecht. Wien, 1856. 354, köv. l.

is sérti. Bécs ez időben mámoros volt a centralizáló abszolutisztikus gondolatoktól; onnan mást várni ez idő szerint nem lehetett.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a bécsi centralisztikus abszolutizmus tulajdonképpen a főpapok és az arisztokraták megtorló ellenforradalma volt az 1848-as évek demokratikus eseményeivel szemben. Az alsópapság, a polgárság s a nép sem a concordatumért, sem a lutheránus centralizációért, sem egyáltalában az egész centrális abszolutizmusért nem lelkesedett. Mi lelkesítő is lehetett a falusi papságra nézve pl. a concordatumban, amely arról ugyan szigorúan gondoskodott, hogy az alamizna-fillérek bőven befolyjanak a pápa javára, de a falusi papok anyagi helyzetének javítását csak „kilátásba helyezte“ s eltúrte, hogy legyenek káplánok évi 50—100 forint fizetéssel s legyenek önálló papok évi 300—400 forint jövedelemmel. A concordatumban a püspökök, tehát az egyházi arisztokrácia győzedelmeskedett a birodalmon. Ekkor így is jó volt. A bécsi politika alapelve ekkor amúgy is az volt, hogy elég minden intézménynek legfőbb szerveit a császár szándékai részére biztosítani, a többi engedelmeskedni fog magától. Ebből a gondolatból kiindulva fogott gróf Thun a magyar protestáns egyházak megrendszabályozásához is.

1856. aug. 21-én a magyarországi mindkét hitvallású evangélikus egyházhoz egy 192 §-ból álló alkotmánytervezetet küldött azon célból, hogy azt tárgyalják meg s mondjanak véleményt róla. E törvénytervezet részleteiben sok jó és helyes intézkedést tartalmazott, de volt benne egy paragrafus (az 50. §), ami az egész tervezet titkos célját elárulta s ez az volt, hogy a magyar lutheránus egyháznak is, meg a református egyháznak is élén egy-egy 5 tagú főtanács álljon, melyeknek tagjait a császár életfogytiglan nevezné ki s akik, mint állami hivatalnokok, az államtól kapnák fizetésüket. Ez az öt tagból álló főtanács végezné a lelkészválasztások megerősítésétől kezdve a zsinati végzések jóváhagyásáig való összes teendőket s eljárásában egyesítené az egyház autonómiáját a császár legfőbb ellenőrzési jogával, ami más szavakkal azt teszi, hogy az 5—5 teljhatalmú főtanácsos a császár bizalmi embere kellene, hogy legyen. Az egyházkerületek egyértelműleg elvetendőnek minősítették e törvénytervezetet s kérték, hogy az uralkodó hagyja sértetlenül a szabadválasztáson s a zsinat legfőbb döntési jogán felépült történeti autonóm-alkotmányukat. Thun gróf tervezete érdekében megszólaltatta a németországi legkiválóbb protestáns papokat és tanárokat, Haaset, Schenkeit, Jakobsont, Lechlert, Hoffmant. Ezek tényleg

azt mondták: Thun alkotmánytervezete nagyon liberális s ők igen örvendenének, ha a német protestáns egyházalkotmány ennyire szabadszellemű volna. Amiben a német tudósoknak körülbelül igazuk is volt. Thun tervezete részletei szerint nem volt egyéb, mint a westfáli és Rajna-menti protestáns német egyházak alkotmányának némely részletében szószerint átvett, némely részletében pedig megjavított kiadása. Így fogván fel a dolgot, Thun elaboratumja tényleg liberálisabb volt eredetijénél. De jól jegyezte meg Révész Imre a róla írott bírálatában: „A bölcs törvényhozás nem az idegen intézményeket utánozza és ülteti által, hanem a hazai viszonyok történeti fejlődéséből s jelen állapotából indul ki s a meglevő valódi szükségeket törekszik józanul kielégíteni.“ Thun grófot nem zavarta meg terve keresztülvitelében a magyarországi protestáns egyházak szinte egyöntetű tiltakozása. Ha azok nem voltak hajlandók önkényt elfogadni a bécsi alkotmányt, gondoskodott ő róla, hogy elfogadják azt parancsszóra. Evégre 1859 szept. 1-én megjelent a *Patens* néven ismeretes császári nyiltparancs, másnap (szept. 2) a hozzá tartozó végrehajtási utasítás. E nyilt parancsról Tisza Kálmán 1859 okt. 8-án így nyilatkozott: „E nyilt parancsnak már maga megjelenése, maga azon tény, mely szerint egyházunk számára törvény alkottatott, oly sérelem, hogy ezen nyilt parancsot és miniszteri rendeletet, ha szinte tartalma legtökéletesebb volna is, elfogadni s annak életbeléptetésére közre munkálni, lelkiismeretünk erőszakolása, letett hivatali eskünk megsértése s hitelveink megtagadása nélkül nem lehetne.“ E szavakban a közvélemény nyilatkozott meg.

Nem e sorok feladata részletesen ismertetni a Patens elleni küzdelmet. Az olvasó megtalálja azt részint dr. Ballagi Gézának: „A protestáns pátens és a sajtó“ c. dolgozatában (Prot. Szemle, 1892), részint a Zsilinszky Mihály által szerkesztett „A magyarhoni protestáns egyház története“ c. illusztrált díszműben (Bpest, 1907), főleg azonban A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak ilyen című kiadványában: „Révész Imre munkái a pátens korából“ (Bpest, 1900), — bár nem hallgathatom el, hogy e küzdelem történetének a tudomány igényeinek megfelelő feldolgozása még mindig nem készült el.¹ Minket ennek a küzdelemnek különösen külföldi vonatkozásai érdekelnek.

A pátens célja ugyanaz volt, mint az erdélyi evangélikusok

¹ Dr. Révész Imrének 1926-ban megjelent „Révész Imre élete“ c. bccsés monografiája sok tekintetben megvilágította e küzdelemnek homályban maradt

ellen 1855 febr. 27-én kiadott rendeleté: a magyarországi református és lutheránus egyházkerületeket alárendelni a bécsi egyházi főtanácsnak. A Bécsből sugalmazott Augsburger Zeitungnak 1859 okt. 9-iki száma a pátens okát és célját egy Bécsből beküldött cikkben a következőkben adta elő: „Az 1848—49-iki magyar rebellio mind a magyar alkotmányt, mind nevezetesen bármi előjogait bármely testületnek, az egyháziakat sem véve ki, a győző kezébe juttatta. A bécsi és linci békekötések, melyekre a protestánsok hivatkoznak, a rebellio által mindarra nézve, mi a fejedelem jogait csorbitotta, megsemmisítették. A magyarországi protestánsokat illetőleg az országfejedelem episcopátusa teljhatalmában fölelevenedett.“ Ami más szavakkal mondva azt jelenti, hogy a pátens az 1848—49-iki szabadságharc elvesztése után a győztes részéről a diadal jogán való új elrendezése akar lenni a protestáns egyházak alkotmányos helyzetének. Tehát nem a történeti jogfolytonosság elve alapján történő belügyi rendszabályozás, hanem a diadal jogán végzett hatalmi ténykedés. Erre vonatkozólag helyesen jegyezte meg Wertheimer Ede: Azok az események, amelyek a császári nyílt parancs következtében végbe mentek, meggyőzhettek mindenkit, aki nem volt vaksággal megverve, hogy van *magyar* kérdés, amely megoldásra vár.¹

Csakhogy a protestántizmus létezését és összes történeti jogait akkor már nem csupán magyar törvények védték, hanem védte mindenkifölött az 1648 okt. 28-iki westfáli béke, melyben Svéd és Franciaország, Anglia, Svájc, Hollandia és Ausztria nemzetközileg garantálta a protestántizmus egyenlő jogait Európában. Ez a béke szüntette meg a pápa szuverenitását s az egyház és állam azon elméletét, amellyel Róma neve szorosban egybeforrt,² s amelyet Thun gróf a birodalmi vallásügy rendezésénél újra felelevenített. A münsteri és osnabrücki kongresszus s a rákövetkező westfáli béke azért oly nevezetes Európa történetében, mert ez időtől kezdve a világi ügyeket egyetlen állam sem tárgyalhatta tisztán felekezeti nézőpontból, hanem: a felekezeti egyensúly szempontjából, illetőleg, az eddigi egyházi szempontok helyett

részleteit, — de e különben minden tekintetben értékes könyv mellett is áll a fenti megjegyzés.

¹ Monori *Wertheimer Ede*: Gróf Andrassy Gyula élete és kora. Bpest, 1910. I. köt., 136. lap.

² *Bryce I.*: A római szent birodalom. Angolból ford. Balogh Ármin Bpest, 1903. Akad. kiadv. 373. l.

ezentúl minden állam életében a politikai egyensúly legfőbb szempontja lett a mérvadó.¹ Csodálatos dolog mégis, hogy a magyar történetírás oly kevéssé foglalkozott e békekötés jelentőségével. Pedig a császári patens elleni küzdelem jól megmutatta, hogy a protestántizmusnak mekkora védelme rejlik a nemzetközileg garantált e békeszerződésben. Tudomásom szerint Révész Imre volt az első, ki a westfáli békekötésnek e nagy jelentőségét felismerve, azt javasolta, hogy a patensben rejlő protestans sérelmeket mindazon államoknak tudomására kell hozni, amelyek a westfáli béke megkötésekor az európai protestántizmus egyenjogú szabadságát garantálták. Igen helyes volt e javaslat. Európai ügyet e magyar sérelemből csak így lehetett csinálni.

Tisza Kálmán 1859 októberében Pesten a bécsi angol követség titkárával, lord Westmoreland-dal találkozáván, feltárta előtte a patens által teremtett helyzetet. Lord Westmoreland ez ügyben emlékirat készítését tanácsolá, mit Révész Imre röviddel ezután el is készített s azt németre fordíttatván, lord Loftus bécsi angol követnek utasítására a követség postájával Londonba küldve itt 1860 márciusában angol nyelven megjelent az *Edinburgh Review*-ben s azzal egyidejűleg III. Napoleon francia császárnak kezébe is eljutott. A külföld, különösen pedig a francia és angol közvélemény minél alaposabb informálásáról a br. Jósika Miklós vezetése alatt álló brüsseli emigráns sajtóiroda gondoskodott. Az angol *Times*, *Edinburg Review*, *Standard*, *Daily News*, *Morning Cronicle*; a francia *Siécle*, *Patrie*, *Observateur*, *Revue Contemporaine*, *Opinion National*, *La Presse*, *Courrier du Dimanche*, *Nord*, *Courrier de Paris*, *Jurnal de Belgique*; a német *Neue Preussische Zeitung*, *Kölnische Zeitung*, *Weser Zeitung*, stb., stb. sűrűn s mind protestáns felfogás alapján foglalkoztak a patens által okozott sérelmekkel. Ludwig János „La liberté religieuse et le protestantisme en Hongrie“ címen 1860-ban Párisban, majd „La Hongrie et la germanisation Autrichienne“ címen ugyancsak 1860-ban Brüsszelben adott ki könyveket a patens ellen; Filó Lajos „Rapport sur l'église de Hongrie“ címen a genfi református egyház La Semaine Religieuse c. lapjában írt hosszabb tanulmányát angol fordításban a *British and Foreign Evangelical Review* c. angol folyóirat is leközölte az 1862 januári füzetében. Horn Ede 1860-ban három önálló tanulmányt is közreadott francia nyelven a patens ellen (La Hon-

¹ *Wertheimer Ede*: Békekongresszusok és békeszerződések a XIX. és XX. században. Bpest 1918. 13. l.

grie en face de l' Autriche ; La Hongrie et la crise Européenne ; La Hongrie devant l' Europe.). Szemere Bertalan 1860-ban Párisban kiadott „La question hongroise“ c. 164 oldalra terjedő könyvét „Hungary from 1848 to 1860“ címen 269 oldalnyi terjedelművé meg bővítve még ugyanezen évben Londonban angolul is kiadta.

Mind e sokirányú mozgalom hatása alatt az angol kormány 1860 januárjában kérdést intézett a bécsi külügyminisztériumhoz az iránt, hogy mi van a patens ügygel. Mint a berlini Kreuzzeitung hírei között olvasható volt, az osztrák kormány a hatalmakhoz intézett körlevelében tudatta, hogy olyan birodalmi belügről van itt szó, amely rövidesen békés elintézését nyer. E megnyugtatóra szánt válasz azonban nem elégítette ki az angolokat. Glasgow skót polgárai 1860. jan. 26-án népgyűlést tartottak a *magyar ügyben* s ott „mély rokonszenvvel s igaz csodálattal“ adtak kifejezést elismerésüknek a magyar protestánsok férfias magatartása iránt, „mellyel a vallásszabadságuk s egyházi és iskolai független önkormányzatuk törvényes jogait megrohanó önkény beavatkozásainak ellentállanak.“¹ Mint Kossuth Iratai II. kötetének ide vonatkozó közléseiből tudjuk, a glasgowi meetingen az angol közéletnek legkiválóbb reprezentánsai vettek részt. Oly erős volt az angol közélet szimpátiájának megnyilatkozása a magyarság iránt, hogy az még a parlamentben is megnyilatkozott. Russel, angol miniszterelnök, a magyar protestánsok sérelmei dolgában meginterpelláltatván, 1860 febr. 17-én azt válaszolta,² hogy a magyar ügyben vannak terjedelmes irások és jelentések rendelkezése alatt, de mivel azok egy külállam benső kormányzati ügyeire vonatkoznak, nem tartja őket a parlamentben tárgyalhatóknak. Azonban parlamenten kívül annál hatásosabb interveniálást foganatosított, amihez egy szerencsés körülmény szolgáltatta a bevezetést.

Amíg külföldön így folyt az agitáció a magyar protestánsok s ezeken keresztül a magyar alkotmányos szabadság érdekében, addig Pesten Török Pál budapesti református lelkész bizalmas értekezletet tartott, melybe bevonták a pesti református skót miszsiót is, mely főleg az edinburgi és londoni egyetemek tanáraival élénk összeköttetésben állott. Itt megbízták a pesti skót papot, hogy írjon Angliába és Hollandiába a protestáns vezetőkhez s utalva a westfáliai békekötésnek nemzetközi garanciájára, nyomósan hívja

¹ *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. II. kötet IV. fejezet.

² *Révész Imre* munkái a patens korából. Bpest, 1900. 57. lap.

fel figyelmüket a császári pátens által a protestáns vallásszabadság ellen készített merényletre. Ez értesítésekre Hollandiából is, meg Angliából is az az óhajlás fejeződött ki, hogy jó volna, ha bővebb tájékoztatás céljából valamely tekintélyes magyar férfiú kiutaznék hozzájuk. Ez utazásra Lónyay Menyhért — a későbbi pénzügy-miniszter és miniszterelnök — vállalkozott, ki néhány évet a Kossuth-féle emigrációban töltött és úgy Francia-, mint Angolországban ismerettséggel bírt. Lónyay Hollandián keresztül átment Londonba és ott az oxfordi, cambridgei és edinburgi anglikán érsekkel személyesen és tüzetesen megtárgyalván a magyar protestánsok helyzetét, kimutatta, hogy a „westfáliai béke minő beavatkozási módot nyújt, sőt ilyen kötelezettséget hárít Angliára s a garanciát vállalt többi protestáns államokra a magyar protestántizmus ügyeire nézve. Ez egyházfejedelmek voltak aztán, akik Lónyayt és misszióját az angol kormányférfiakkal is összeköttetésbe hozták“.¹ Az angol kormány a vett értesüléseket felülvizsgálandó, egy Dunlop nevű angol diplomatát küldött Budapestre oly ürügy alatt, hogy itt a kereskedelmi viszonyokat tanulmányozza, vajjon nem volna-e szükséges Budapesten angol konzulátust felállítani. Ezt a Dunlopot, kinek Pestre jövetelét Lónyaynak hazajövele közvetlenül megelőzte, az egész magyar arisztokrácia kitüntető figyelemmel fogadta, nevezetesen Gróf Károlyi György estélyt adott tiszteletére és bevezette őt a Nemzeti Kaszinóba, hol Dunlop mindennapos lévén, vallási és politika bő értesüléseket nyert. Három hét mulva Dunlop visszaútazott Angliába. „Elmenetele után csakhamar megkezdődött a pesti angol konzulátus fölállítását eredményező diplomáciai tárgyalás. De ez csak mellékes volt. A fődolog az, hogy az angol kormány a magyar protestánsoknak a Thun-féle patens által okozott fölháborodásáról értesülve, csakhamar egy, bár barátságos hangú, de Ausztriát a magyar protestánsok vallásszabadságának fenyegetésétől komolyan intő diplomáciai jegyzéket intézett Bécsbe, amelyben hivatkozik azon garanciára, melyet Anglia a magyar protestántizmus irányában a westfáli békében vállalt és mely neki jogot ad e tekintetben a beavatkozásra. Hasonló tartalmú diplomáciai jegyzékek érkeztek néhány nap mulva Bécsbe Hágából és Berlinből is; hogy Svédországból is érkezett-e jegyzék, nem biztos. Ferencz József császár e diplomáciai jegyzékektől, különösen a vele

¹ Lónyay misszióját a protestáns egyháztörténetek mind figyelmen kívül hagyták, pedig azt Beksiccs Gusztáv részletesen leírta a Szilágyi-féle „Magyar Nemzet Története“ X. kötetének 528 s következő lapjain. Innen vettem át én is.

szövetséges Angliától, meglepetve és megdöbbenve, azonnal hivatta Thunt és a jegyzékeket közölvén vele, kérdést intézett hozzá a patensügy iránt. Thun a legnagyobb mértékben meg volt lepelve, elkérte a jegyzékeket, hogy ő azokat tanulmányozhassa, azután pedig kénytelen volt bevallani, hogy ő, mikor a pátenst megfogalmazta, javolról sem gondolt vissza a 200 év előtti linci és westfáli békére és a protestáns államoknak ez utóbbiban vállalt garanciájára. A jogcímet, amelyen ezen államok most felszólalnak, el nem tagadhatta.“¹

Az 1859-ik évnek az osztrák centrális abszolutizmusra mért legsúlyosabb taglóútése gr. Széchenyi Istvánnak Angliában névtelenül megjelent könyve, a *Blick* volt. Ez mutatja ma is leghívebben az országos közhangulatot az időből. „Képmutatókkal — írja benne Széchenyi — hóhérokkal és gyilkosokkal, akik fertőzően büzlenek az embervér s a nyomorúság szagától, nagyon nehéz finoman társalogni, mi legalább nem értünk e művészethez; s különben is mit használt Somssich Pálnak, Zsedényi Edének, gróf Széchennek s a többi nemes hazafinak nyugodt és méltóságteljes fellépése, kik alázatos kérésekkel álltak elő? Semmit.“ Kétségbeesésének erőtlől duzzadó nyers hangján veti Bachnak szemére nemzetipró zsarnokuralmát. S mikor e könyvnek sem lett kézzel fogható hatása, memorandumokat juttatott III. Napoleon császárhoz és Palmerston lordhoz. Végül (1859) okt. 23-án ezeket írta Bartakovics egri érsekhez: „Tökéletes világosságban gondolom látni, hogy most van ideje csak, vagy tán soha többé, miszerint ismét feljajduljon és pedig hangosan a szívtelenül, kajánul és oly otrombán már-már egészen legázolt magyar.“²

E sorok elég híven mutatják a patens, meg aztán a Bach-kormány összes más intézkedései nyomán keletkezett európai és országos közhangulatot, amit az uralkodó előtt tovább is eltitkolni nem volt tanácsos. Thierry, a monarchia rendőrminisztere (1859) okt. 31-én a következő előterjesztést tette a császárnak: „Nem titkolhatom Felsőged előtt, hogy majdnem az összes tudósítók meggyeznek annak megállapításában, hogy a lakosság valamennyi osz-

¹ Szó szerinti idézetben közöltem Beksics fenti sorait, mint az egyetemes protestáns egyháztörténelemnek a modern korból való egyik legfontosabb esemény leírását. A westfáli békekötés egyetemes protestáns jogtörténeti szempontból való tanulmányozásának szükségességét és fontosságát ez idézetnél jobban meg sem lehetne okolni.

² *Friedreich István*: Gróf Széchenyi István. Bpest, 1915. II. köt. 271 lap.

tályán elhatalmasodott a kedvetlenség, nyomottság, sőt a bizalmatlanság érzése, amely még eddig ugyan sehol sem nőtt ellenszegüléssé a kormány közegeivel szemben, de külső vagy előreláthatatlan belső események közbejövetelével a legrosszabbat lehet várni tőle. Ez a váratlan belső esemény 1860. április 8-án gr. Széchenyi István öngyilkosságával bekövetkezett. Széchenyi tekintélye mindig nagy volt Magyarországon, de most, halálának köztudomásra jutásakor személye a nemzeti jellem, a nemzeti sors, a nemzeti végzet megtestesülésének tekintetett.¹ Ferencz József kolozsvári unitárius pap és tanár 1860. április 29-én a kolozsvári unitárius templomban róla mondott gyászbeszédében² azt fejtegette, hogy „ő volt a magyar tudományosság és közélet megalapítója, nemzetiségünk ujjíteremtője, alkotmányos és nemzeti törekvéseink mérsékelt, gyakorlati és bölcs vezére, a társulati szellem felébresztője és kifejtője, a hazai ipar, kereskedés és okszerű gazdaszat felemelője, hazánkat szíve megszakadásáig szerető s ez idők szerint legnagyobb magyar“, ki életének áldásos munkássága után „gyászos halála által teljes egyetértést, békességet hozott létre hazánk különböző nyelvű és vallású népei között, hogy mint ugyanazon egy mennyei Atyának gyermekei, valódi érdekeinket megértsük, egymást őszintén szeressük, stb.“ Széchenyit az egész ország magyarsága felekezeti különbség nélkül megsíratta és meggyászolta. Kolozsváron — mondta idézett beszédében Ferencz József — „gyásztiszteletért a közbánat nyomó érzése kevéssel ezelőtt egy más szent hajlékba, ma ide hívta össze a buzgó híveket, majd ismét máshova gyűjti egybe mindaddig, míg a honfibu és honfigyász a hazának legvégső szögletében is az elköltözött dícsó iránt megtette édes köte-

¹ Az E. K. T. 1860. ápr. 22-én tartott gyűlése első tárgyaként Nagy Elek főgondnok előterjeszti, hogy: „gr. Széchenyi István f. hó 8-án meghalálozott, mivel a néhai honfiai áldozataival, nemzetiségünk emelésére fordított fáradságtalan munkásságával és ritka észtehetségével az egész magyar nemzet fájdalmára érdemessé tette magát, jónak látná, hogy az E. K. T. ezen veszteség fölötti fájdalmát iktatná jegyzőkönyvbe és küldene a néhai gróf hátrahagyott családjának egy résztvevő nyilatkozatot.“ *Határozat*: „Az E. K. T. ezen előterjesztést egyhangulag elfogadta és a néhai gróf családjának küldendő résztvevő nyilatkozat mellett jegyzőkönyvbe iktatni határozta, hogy nemzetünk legnagyobb fiának halálában honfiai fájdalommal osztozik.“

² Megjelent nyomtatásban is ily címen: Gróf Széchenyi István a nemzeti bölcs emléke egy könyörgésben és egyházi beszédben, melyet az erdélyi unitáriusok kolozsvári templomában 1860. ápr. 29-én tartott gyásztisztelet alkalmával mondott *Ferencz Józsi* helybeli pap és tanár. (Kolozsvár) 1860. 24 l.

les tiszteletét.“ S így volt ez az országban mindenütt. E róm. kath. hitű magyar főurat gyászistentiszteletben könnyezte meg róm. kath., református, lutheránus és unitárius. A nagy gyász a közös veszteség érzetében egyesített minden magyart; s a közösen megtartott requiemek a lelkek mélyén egyetlen hangos tiltakozássá egyesültek a fennálló törvénytelen kormányzás ellen, melynek halottjával tekintetett Széchenyi.

Az ország hangulata a bécsi abszolutizmus oktalan zsarnoksága által gyorsan sodortatott a forradalom felé. Gróf Teleki László 1860. márc. 17-én írja Kossuthnak: „Erdélyből a legmagasabb arisztokráciai körből arról tudósítatom, hogy a türelmetlenség annyira megyen, e szó „várni“ annyi borzalmat ébreszt, miszerint akármi lesz a következése, el vannak határozva megpróbálni, hogy mit tehetnek saját erejükkel“. Április elején pedig egy név szerint ma már nem ismerős „jelentékeny“ ember arról tudósítja Teleki által Kossuthot: „Bármi történjék is, a forradalom elkerülhetetlen. Már most is úgy áll a dolog, miszerint kérdés: ha visszatartható-e, míg a külföldi események aként fejlődnek, hogy okszerű is legyen?“¹

Mindezek a körülmények² végre is arra kényszerítették az osztrák császárt, hogy változtasson valamit a magyar helyzeten. A változtatás — aminek itt csak egyházügyi vonatkozásairól szólnunk — egyelőre ugyan nem volt sok. Albrecht főherceg, Haynau után Magyarország kormányzója és katonai főparancsnoka, állásától felmentetett, helyére Benedek Lajos tábornagy neveztetett ki Magyarország főkormányzójává. Benedek legelső ténykedései között a patens ügyben tett a császárnak előterjesztést, meggyőzni akarván az uralkodót arról, hogy a patens rendelkezéseinek végrehajtása belső forradalom és külső bonyodalmak nélkül lehetetlen. Ezért a császár május 15-én a patens rendelkezéseit azon egyházkerületek részére, amelyek azokat vonakodtak végrehajtani, hatályon kívül helyezte s jövőre nézve csak azon kerületeknél tartá érvényben, amelyek azokat önkényt elfogadták.³ Ezzel az utolsó percig

¹ *Kossuth*: Irataim az emigrációból. II. kötet. 72 és 75 lapok.

² Helyszüke miatt nem térhettem rá az események összefüggő egész tömegének ismertetésére s így a fenti sorok nagyon vázlatosan és hiányosan adják a közállapotok rajzát. Sajnos, a szóban levő korszaknak részletes, hiteles történetét még nem írta meg senki. Pedig ez idők életének oly sok nagy tanulsága van, hogy azzal kevés magyar történeti korszak versenyezhet.

³ E nagyfontosságú rendelet magyar fordításban megjelent a *Sárospataki Füzetek* 1860-ik évi folyamának 473. köv. lapján.

titokban tartott rendelkezéssel a császár ugyanolyan merészen vágta ketté a protestánsok további agitálásának lehetőségét, mint amily merészen és váratlanul kötötte meg az elmúlt 1859-ik évben a villafrancai békét. A világsérelemmé felnőtt magyar ügy tehát ismét „váratlanul került le“ a világpolitika napirendjéről.

Megfoghatatlan, hogy a patens csúfos megbukása után minő gondolatmenet bírhatta rá gróf Thun vallás és közoktatásügyi minisztert arra, hogy pár héttel később (1860. jul. 23-án) 1377. sz. leírásával megkérdezze herceg Lichtenstein erdélyi gubernátort, vajjon miképen lehetne a patens rendelkezéseit Erdélyben végrehajtani? A gubernátor szeptemberben keltezett válaszíratában „reámutatva a régi törvényekre, az Approbatákra, a Lipót-féle hitlevélre, az 1791. évi törvényhozásra, ezek alapján azon nézetének adott kifejezést, hogy az erdélyi reformátusoknak, de egyszersmind a lutheránusoknak és unitáriusoknak is, vallásszabadsága és autonóm törvényhozása oly körütekintés mellett van biztosítva, hogy lehetetlenség egy octroyálandó szervezet keresztülviteléhez jogcímet találni. Majd sorra veszi a patens és a miniszteri végrehajtási utasítás intézkedéseit s kimutatja, hogy azok nemcsak formailag, de tartalmilag is összeütközésbe jutottak az erdélyi vallásügyi törvényekkel.“¹ E válaszfelirat október 12-én expedíáltatott Nagyszebenből, amikor gróf Thun már többé nem volt aktív birodalmi miniszter. Azok a nagy események, melyek ez időben künn és a birodalomban történtek, elsöpörték szerencsétlen törvényeivel egyetemben. Az 1860. október 20-iki császári rendelet („az októberi diploma“) a pátensügyi mozgalmakat végleg lezárta.

Mindezen eseményeket az angol unitárius folyóiratok rendszeresen ismertették s kommentálták² úgy, hogy Simén Domokos épp úgy, mint az *Inquirer* összes olvasói permanensül értesülve voltak azokról. Hogy ez események idején mennyiben volt segítségére a magyar ügynek Angliában Simén, azt ma természetesen meghatározni nem lehet. Ismerős levén s sűrű levelezése következtében állandó, lehető teljes tájékozottsággal bírván a hazai

¹ Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Bpest, 1904. III. köt. 209—210. 1.

² Megérdemelné, hogy egyszer majd valaki tanulmány keretében összeállítsa és egyenként ismertesse azon hazai híreket, melyek az *Inquirer*-ben megjelentek. Én a fenti sorok megírásakor tekintettel voltam e hírekre, mit megtehettem, mert az *Inquirer*-nek 1859-től megjelent összes évfolyamai megvannak a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában.

események felől, bizonyára ő is segített az angol közvéleményt informálni s így, mint valódi összekötő kapocs kapcsolódni be abba az elszakíthatatlanul erős kultúrláncba, amely elég erősnek bizonyult a pátenz visszavonására s amely idők multán még sokszor mutatta meg jótékony hatását. Bizonyára jóleső érzettel vette s adta hitrokonainknak tovább az 1860 okt. 28-án tartott E. K. Tanácsülésnek azon eseményét is, mely szerint „főgondnok Mltsgos Nagy Elek előterjeszti, hogy szükségesnek látná egy oly memorandum szerkesztését, amelyben mindazon sérelmeink elő lennének adva, amelyek a közelebbi évtizedek lefolyása alatt vallásközönségünknek hazai törvényeink által biztosított jogai világos elmellőzésével történtek; avégre, hogy mindazon sérelmeink orvoslását annak idejében ezen memorandum alapján követelni lehessen“. E. K. Tanács ez előterjesztést elfogadta, a memorandumot szükségesnek látta s annak elkészítésével Mikó Lőrinc vezetésével Kriza János, Kovácsi Antal és Pap Mózes tanácsosokat bízta meg. A hirhedt októberi diploma által kilátásba helyezett alkotmányos életnek első szellője volt ez indítvány. Hogy a memorandum elkészült volna, annak a feljegyzésekben nem találok nyomát. Nem hiszem, hogy elkészült volna, mert az októberi remények csakhamar szétoszlottak s utána hat évi nehéz abszolutizmus nehezedett az országra, mely alatt sérelmeket nem orvosolt senki.

Ez öröm-remények idején írta Paget János a Brit és külföldi unitárius Társulathoz alábbi levelét:¹ „Örömmel jelentem, hogy a vallásszabadság érdekében soha sem volt jogosultabb reménységünk, mint jelenleg. Azt hiszem, ha nem is fogunk mindent megkapni politikai dolgokban, habár ez iránt egyáltalában nem kételkedem, a vallási kérdésekben semmi kétségem nincs. Ausztria már tisztába jött azzal a veszedelemmel, amely származik, ha a magyarországi protestántizmus ügyébe beleelegyedik; sőt még az is lehetséges, hogy ez a tűz meg fogja égetni az ujjait. Az az erős, bátor erkölcsi ellenállás, amelyet a magyarországi protestánsok kifejtettek, midőn az osztrák kormány rájuk akart erőszakolni egy új vallási törvényt ahelyett, amelyet történeti jogok védtek, az uralkodó és a nemzet között egyezséget hozott létre, mely biztosítja a vallásszabadságot ezekben az országokban. Remélni lehet, hogy ez időtlen-időkéig így marad. Sajátságos tüneménye a

¹ Megjelent a Társulat *Report*-jának (London, 1861.) 19.—20. lapjain.

jelen időnek, hogy azok, akik ebben a mozgalomban vezető szerepet vittek s utóbb ellenállásuk miatt fogságba kerültek, most a korona bizalmas tanácsadói, vagy az országgyűlés tagjai.

Az erdélyi protestánsok azt a megpróbáltatást, melynek magyarországi testvéreik ki voltak téve, elkerülték, minthogy Bécsben azt a határozatot hozták volt, hogy ide ne terjesszék ki az új törvényt, míg az Magyarországon el nem lesz fogadva. Így tehát az unitáriusoknak nem kellett részt venni ebben a küzdelemben, miután Magyarországon nincsenek unitárius gyülekezetek, ámbár az 1847. vagy 1848. évi törvény az unitárius vallást bevett vallásnak nyilvánította és a kálvinista és lutheránus egyházakéval egyenlő jogokkal ruházta fel.

Miután mind Magyarországra, mind Erdélyre vonatkozólag nemzeti kormány alakult, nem férhet kétség ahhoz, hogy az unitáriusok teljes szabadságot fognak élvezni egyházaik és iskoláik kormányzásában. Az utóbbi napokban ennek első jeléül mutatkozott, hogy 8 évi visszautasítás után megnyerték a fölhatalmazást, hogy püspököt válasszanak. A választás valószínűleg vagy Székely Mózes tanárra, a jelenlegi püspökhelyettesre, vagy Kriza tanárra, a titkárra fog esni. Az is valószínű, hogy az iskolákat a kormánytól függetlenül újrászervezik a nyár folyamán. A Consistorium indítványozni fogja a Főtanácsnak, hogy az angol nyelvet a theologiai intézetben tegye kötelezővé, hogy minden pap és tanár megismerkedjék nyelvünkkel.

Közelebbről meg fog jelenni *Keresztény Magvető* cím alatt az első kötete azon unitárius folyóiratnak, melyet Kriza és Nagy tanárok fognak szerkeszteni s amelyben eredeti és fordított beszédeket, jeles unitáriusok életrajzát s más unitárius érdekű dolgozatokat fognak közreadni. Az első kötetben Channing beszédei és Tagart úr életrajza fognak megjelenni.“

Pagetnek e tudósítását szépen kiegészítették azon levelek, melyeket Simén ez időben hazulról kapott. Íme azok közül néhány :

1861. febr. 18. (Kolozsvár.) Ürmösi Sámuel írta: „Édes Simon úr. Azon levelemre, melyben még a múlt 1860. dec. havában tudattam volt a 200 frt fölküldésit, választ nem kaptam. A pénzvételről tudósítását ugyan megkaptam, de amikről írtam volt, azokról nem vettem tudósítását. Egyébaránt ismétlem sokszori figyelmeztetésemet, hogy politikai ügyekbe ne vegyüljön s

tudósítását csakis oly dolgokról tegye meg, melyeket az itteni hírlapok is közzétehetnek. Erdély most is csak a régi, gyűlölt rendszer alatt nyögdel. Van Bécsben udvari kancellárja, van kormányzó elnöke n. m. gr. Mikó Imre úr, de nincs nyája, nincs hatalma, de tán lesz, mert reméljük, hogy Őfelség nem-sokára ki fogja nevezni a kormánytanácsosokat és főispánokat. A két magyar haza minden nyomorúsága abban rejlik, mert a magyar nép nem bízik a császárban és a császár nem bízik a magyar nemzetben. Ez a kölcsönös bizalmatlanság szülője minden hazai szerencsétlenségnek. De Isten után reméljük, hogy az április 2-án megnyilandó magyarországi országgyűlés helyre fogja állítani a kölcsönös bizodalmat nemzet és király között; s adja Isten, hogy békés úton juthassunk bé az alkotmányos szabadság országába.

Február 11-én és 12-én tartatott meg Károlyfehérváron br. Kemény Ferenc kancellár úr Exja elnöklete alatt egy 40 tagból álló bizalmi férfiak azon értekezlete, mely avégett volt összehíva, hogy a leendő országgyűlésre a képviselők minő választási törvény alapján legyenek választva s ott a román („oláh“) nemzet a magyarországgal unió ellen nyilatkozott, a szászok közül is hárman és így a magyarság, székelység s a városi képviselők az 1848-beli választási törvények mellé nyilatkoztak s egyszersmind az unió mellé is. Azonban Erdélyben nagy az aggodalom s mindenki fél a forradalomtól. Boldog, aki Londonban ülhet.“ Stb.

Itt közbevetőleg meg kell említnem, hogy 1861. április 16-án John James Taylor, a Manchester New College igazgatója Székely Mózes püspökhelyettes, egyházi főjegyzőnek a következő latin nyelvű levelet küldötte:

Tisztelendő Uram! Ámbár mi teljesen ismeretlenek vagyunk egymás előtt, mégis remélem, meg fogja bocsátani nekem, hogy vettem a szabadságot Önnek írni. Az egyházak között, melyeknek mi mindketten papjai vagyunk, egyidő óta meleg üdvözlések cseréltettek ki és egy bizonyos összeköttetés jött létre. Mikor pár évvel ezelőtt az általunk nagyon megsíratott Tagart és nemrégén pedig Steinthal, egy tetterős fiatal ember, mindketten hazánk fiai, meglátogatták Erdélyt, mindenütt, mint régi barátokat fogadták őket, meleg vendégszeretettel. Ezek a szives

indulatok, melyeket önök tanúsítottak irántunk, arra bátorítanak, hogy habár mi sohasem cseréltünk egymással sem szavakat, még kevésbé tekintet, mégis úgy gondolom, hogy lélekben és ha szabad úgy kifejeznem, egy titkos szimpatiaival meggyőzhetem magam arról, hogy mi már eléggé össze vagyunk ismerkedve. Még tovább egy ifjú az önök országából, Simén Domokos, egy kiváló tehetségű, felfogású és szorgalmu fiatalember, jelenleg itt folytatja theologiai és filozofiai tanulmányait velünk együtt Londonban. Részemről remélem, hogy még mások is az önök ifjai közül, mint Simén, kít mi most igen nagy örömmel vallunk egyik tanítványunknak, vagy mint az a két fiatalember, Ferencz és Buzogány, kik két évvel ezelőtt tartózkodtak nálunk — fognak még jönni és látogatják a mi templomainkat és iskoláinkat, hogy még jobban megismerjenek minket, kik osztozunk az önök vallásos hitében és hogy visszavigyék magukkal az önök országába, mely oly messzé van a mienktől, azt az új reményt és szilárd erőt, mely szükséges az igazság ügyének előmozdítására. Ezen körülményeket figyelembe véve, semmi sem lehet kívánatosabb a mi részünkre, minthogy olyan tárgyakról, melyek mindkettőnk egyházainak és iskoláinak közös hasznára válhatnak, mi néhány levelet váltsunk minden évben legalább egyszer. Ezen úton kétségtelenül nagy segítségére lehetünk egymásnak és bátoríthatjuk egymást. Pl. lehetnek könyvek, különösen olyanok, amelyek időről-időre nálunk megjelennek theologiai tárgyakról és amelyek nagyon nehezen és csak hosszú idő múlva, ha egyáltalán jutnának el önök közé, a világnak abba, egy kicsit távoleső szögletébe, de amelyet önök mégis talán nagyon szeretnének olvasni és amelyeket mi a legnagyobb örömmel átküldenénk önöknek Kolozsvárra alkalomadtán. Önök viszont az önök részéről visszafizetnék ezt a szivességet egy még nagyobb, ha önök elküldenék nekünk pontos leírásait azon könyvek címeinek és tartalmainak, amelyek a mi unitárius egyházunknak múlt történeteiről, hitéről, vitáiról, dogmáiról stb. léteznek akár nyomtatva, akár kéziratban, amint mi értesítve vagyunk, meg lehetős nagy számmal az önök kolozsvári könyvtárában; és amennyiben ezek közt akadna vagy egy, mely érdemes volna nyomdafestékre, mint amely az egyháztörténelemre egy új világosságot vetne, megérdemelné a megfontolását annak, hogy vajjon az önöknek, erdélyieknek és a mi, angliaiaknak egyesített törekvése révén nem adathatnának-e át a világnak. Bizonyára ezen címeknek és

tartalmaknak az egyszerű közlése is igen nagy javára lenne az irodalomnak.

Van egy másik dolog is, amelről szeretnék szólni egy pár szót. Már említettem Simént. Ő igen nagy haladást tett nálunk különösen a mi nyelvünkben. Ő most már beszél is és írja is azt meglehetősen könnyen. Őn természetesen szeretné tudni, hogy milyen tanulmányokat folytat ő különlegesképen jelenleg. Ezek a következők:

Kísérleti fizika, prof. Potter alatt az egyetemen; a mi akademiánkon: héber, Mist. Russel Martineau alatt, ki tanítványa a híres Ewaldnak; ker. dogmatört. Mist. James Martineau alatt, ki a morális filozofia professzora; egy kurzus a kereszténység igazságai és bizonyágairól, alattam, mint a theol. prof. alatt. Ha bárki az önök hazájából fogja majd követni Simént mi iskoláinkban, mit én komolyan remélek, mi különösen kérjük önöket, hogy adják tudtunkra ezeknek neveit, amilyen hamar csak lehet. Hogy a mi tanulmányainkat eredményesen kezdhesük meg, arra szükséges, hogy az önök ifjai magukkal hozzák a következő dolgokat: pontos ismeretét a mi nyelvünk alapjainak legalább és az elemi matematikának, továbbá a latin nyelvnek és irodalomnak (amely még mindig egy bizonyos veleszületett erővel virágzik az önök országában), valamint a görögnek egy új, ennél is alaposabb tudását. Ezen az alapon, ha egyszer alaposak, az összes magasabb tanulmányok biztosan építhetők fel.

Még egy szent érdek bízott, tisztelendő uram, ha nem csalódom, úgy önökre, mint miránk. És a mi legforróbb imánk egy szellemben kell, hogy felajánltassék a jóistennek, hogy mi mindig megőrizhessük azt nem ingadozó hűséggel. Ha én megtudom érteni egyáltalán a mi helyzetünket, akkor a mennyei atya a mi kezünkbe tette le egy nagy mértékben a keresztény egyszerűségnek és szabadságnak az ügyét, amint az létezett az egyháznak első éveiben. Törekedjünk ezért a mi minden erőnkkel arra, hogy visszaadhassuk a mi bíránknak akkor, amikor már a mi napjaink meg lesznek számlálva, azt az eredményt, amelyet ő mireánk bízott, nemcsak hiánytalanul, hanem még gyarapítva. Azok azonban, akik magukra vállalták, hogy megőrzik és egy tiszta értelmet adnak, amint ők értik, Jézus igazi vallásának, kevesen vannak és gyengék. Ezért ezeknek arra kellene törekedniök, hogy egyik a másikhoz minél közelebbi kötelékével az

érzelemnek legyenek összekötve és hogy egytívé gyűjtsék az ő szeretszét levő erőiket.

Ugyebár, fog szerencsétetni válaszával minél hamarabb? Ami évi májusi gyűléseink közelednek. Ön igen nagy örömet szerezne a mi egyházainknak, ha mi abban a szerencsében részesülnénk, hogy azoknak, amikor összegyűltek, felolvashatnánk egy levelet önöktől erdélyi testvéreinknek a nevében.

Isten önökkel tisztelendő uram, tartson meg engem az ön szívében, mint egy barátot testvéri érzelmekkel mindörökké.

London, 1861 Ápr. 16.

John James Tayler.

E levélre Székely Mózes püspökhelyettes az alábbi latinnyelvű levelet küldötte Tayler-nek:

Szivemben mély örömmel és a baráti bizalomnak minden érzéseivel vettem néhány nappal ezelőtt az ön levelét és kedves kötelességemnek tartottam azonnal válaszolni önnek. Azon egyházak közötti összeköttetés, melyeknek jelenben ön és én lelkeszei vagyunk, körülbelül 50 évvel ezelőtt kezdődött levélben, személyesen pedig 30 évvel ezelőtt, amikor én abban a szerencsében részesültem az isteni gondviselés és az ön hazájabelieknek szivessége folytán, hogy meglátogathattam Anglia partját és azokat a testvéreket, akik a londoni és a yorki egyházközségekhez tartoztak. Ezek közt különösen John Bowring, aki a keresztényi társaságnak egyik nagy dísze, az, akinek ezen a napon különösképen hálámat kell hogy kifejezzem; sajnos, hogy többje azoknak a kiváló tudósoknak, akikkel én annakidején megismerkedtem, mint munkatársaimmal, mint Fox, Rees, Edward Tagart abban az időben az előbb említett londoni társaság titkára, már eltávoztak az élők soraiból és az én számomra már csak emléküek él.

Az ön hazájabeliek közül ugyanezen 30 éven belül mi abban a szerencsében részesültünk, hogy magunkévá fogadhattuk Mr. Tagart Jánost, mint testvérünket és polgártársunkat, akinek a mi érdekünkben való buzgó fáradozásáért a mi testvéreink oly sokkal adósok. Közelebről élvezhettük az alkalmat Istennek a jósága folytán, szívesen látni és vendégszeretetünkbe, már amennyire a mi országunk körülményei megengedték, mely nehezen volna túlgazdagnak mondható, fogadni, először, a mi

mélyen gyászolt barátunkat, Mr. Tagartot, azután az ön kiváló testvérét, aki az értelemnek olyan sok csodálandó tehetségével van felruházva, Mr. Steinhalt, kik a mi szeretett Erdélyünknek különböző részeit meglátogatták.

Ámbár, tisztelendő uram, mi ismeretlenek vagyunk egymás előtt arcra nézve, mégis minket egyesít a mi hitünknek, ügyünknek és barátságunknak közös köteléke; ezért az ön szives felhívásával megegyezően, nagy örömmel egyezem bele ebbe a levélváltásba, melyre nézve ön az ön levelében kívánságát kifejezte.

Kétségtelenül ön tudatában van annak, hogy a mi keresztény közületünknek régi jogai a mi országunk törvényei által sok század óta megállapítva, hosszas használat alatt megerősítve, az utolsó 20 év alatt a bécsi udvar szigorú uralma folytán tőlünk visszavonattak és minden idő alatt meglévén fosztva attól a jogtól, hogy magunknak püspököt válasszunk és hogy iskoláinknak ügyét igazgassuk, igen nehéz költségekkel sújtattunk és azonkívül, kimondva az igazat, elnyomattunk szolgálással is.

Most végre, boldogabb időknek jövésével, a mi bízakodásunk is kezd visszatérni, jogaink, törvényeink és kánonaink újból visszaállítatván a mi részünkre. Mi elhatároztuk ezért, hogy egy általános zsinatot hívunk össze főtanáccsal egybekötve junius utolsó napjaira, hogy akkor megválasszuk az egyházak részére a szuperintendest, azaz a püspököt és megbeszéljük szabadon a mi iskoláinknak és egyházainknak helyzetét.

Majdnem az utolsó 3 századon keresztül, az unitárius vallásnak a mi drága hazánkban való kezdetétől kezdve, az volt a szokás, ami ma is gyakorlatban van, hogy időről-időre, amikor a körülmények kívánták, a mi irodalmunknak és vallásunknak javára, kiküldtünk egyet, a legtöbbet ígérők ifjaink közül rendesen közköltségen, a múlt századokban főképen Hollandia ünnepeltebb egyetemeire, de a legutolsó és jelen században inkább Németországba, hogy ott egy szélesebb látókörű és összetettebb kultúrát nyerjenek.

Ezek közt az ifjak közt megemlíthetők a következők, jelenleg a kolozsvári kollegium nyilvános tanárai: mint Ferencz József és Buzogány Á. előbbi a matematika, utóbbi a történelemnek tanára, kik a németországi egyetemekről való visszatértük alkalmából attól a vágytól ösztönözötve, hogy az önök hazájabelieket is megismerhessék, szerencsésen átkeltek az önök

partjaira, hogy üdvözljék önöket, mint szeretett testvéreinket; az önök vendégszeretete, szívéssége és barátságossága, melyet őrájuk halmoztak, arra kényszerítenek engem, hogy köszönetemet fejezzem ki úgy önnek, mint az ön hazájabelieknek ezekért.

Nem hallgathatjuk el azonban azt a sokat ígérő fiatal embert sem, Simén Domokost, aki nemrégiben a londoni testvérek jóindulatába ajánlatott és akit ezen testvéreink rendes meghatározott évi pénzüsszeggel fognak segíteni az ő tanulmányai folytatásának megkönnyítése céljából.

Mi továbbá nagy hálával vesszük az ön hazájabelieknek az ajánlatát, hogy egy alapítványt hoznak össze azon fiatalemberek javára, akik ezentúl fognak az önök országába küldetni nevelés szempontjából. Ez az élő összeköttetés, ha szabad így hívnom, mely már ami három honfitársunk által megkezdett, akik Angliát nemrégiben meglátogatták, mindannyiunknak buzgó segítségére számíthat a jövőre nézve; különösen, mert a meggyőződésünk, hogy ez a legnagyobb erőt, becsületet és hasznosságot fogja eredményezni a mi keresztény közösségünkre általában és Erdélyre nézve különösképpen, hogyha időről időre mi olyan fiatal embereket fogunk önöktől visszakapni, akik az önök nyelvében és irodalmában otthonosak, az unitárius hitelvek szellemébe pedig belemélyedtek, valamint a tudományok más ágában is műveltek.

Időközben értésükre kívánom adni, hogy a főtanács az egyedüli fórum, amely ebben az ügyben határozni jogosult. Ezért ígérem, hogy olyan gyorsan, amint csak lehet, közölni fogom önnel a következő főtanácsnak határozatait arranézve; ugyanakkor nem fogom elhanyagolni a mi közös ügyeinkre vonatkozó levelezést sem, minthogy ön előtt sem látszik semmi sem kívánatosabbnak, minthogy a mi egyházainknak és akadémiánknak ügyeit legalább évente egyszer, ha nem is gyakrabban, megbeszélhessük egymással leveleinkben és bátorítást szerezzünk egyik a másiknak. Ígérem teljes komolysággal, hogy évente, különösen tavasszal, időről időre egy kimutatást fogok küldeni a mi egyházainkról és iskoláinkról. Abban a reményben, hogy önök szintén fognak nekünk könyveket küldeni, rövidesen továbbítani fogom önnek azon könyveknek listáját és rövid tartalmát, amelyek a mi unitárius történelmünkkel és hitelveinkkel foglalkoznak, és amelyet a könyvtáros fog előállítani. Továbbá a köv. könyveket fogom önnek átküldeni:

1. A mi szimbolikus theológiánk egy példánya ezzel a címmel: „Summa Universae Theologiae Christianea secundum Unitarios“, nyomtatott Kolozsvárt egy kötetben 1787. Igérjük, hogy több példányt is fogunk önöknek ajándékozni, vagy ha önök ajánlatosnak tartják, minden egyházközségnek és lelkésznek, mely kívánságát ez irányban kifejezi, egy-egy példányt, mert a mi könyvtárunkban több ezer példány található; 2. A mi „Catechismus“-unk magyar nyelven, az utolsó két század alatt több kiadásban kiadva, a legutolsó kiadás Kolozsvárt 1857.; 3. „A mi Istentiszteletünk énekei és zoltárai“ nem régen újjá alakítva a mi nyelvünkre, új kiadás 1837.; 4. „Halotti énekek és kántusok“ néhány új hozzáadással gazdagítva s a mi nyelvünkre átdolgozva, újra kiadva 1856. 5. Évkönyvek magyar nyelven írva, címük „Keresztény Magvető“.

Kérem, ne feledje, hogy ezeket a könyveket néhány nappal levellem vétele után fogja kézhez kapni.

Ami az újabb anyagokat illeti, a mi egyháztörténelmünk illusztrálására szeretném megjegyezni, hogy Uzoni Fosztó Ferenc, egykori bágyoni lelkész, megírt egy két kötetes összegezését a mi vallásunknak az előbbi századokban való eredetéről és az azt követő terjedéséről nagyon világos és elegáns stílussal magyar és latin nyelven. Ennek a kiváló történeti munkának sajnos csak egyetlen egy példánya van kéziratban. Ennek a kiváló történésznek tekintélye és megbízhatósága alapján közlöm, hogy különösen a mult századnak a közepétől kezdve több kisebb munka és manual készítettett a tanulók használatára, melyek kéziratban még mindég meg vannak. Így Ábrahám Lombárd Mihály, Agh István és Székely Sándor, egyházunknak különböző korszakokban volt püspökei írtak. Jelenleg egyik honfitársunk, Kovács István, jólısmert történész és hozzátehetem, az összes magyarok közt nagy tiszteletnek viselője, foglalkozik a mi vallásunknak és közéletünk történetének megírásával.

Végezetül, tisztelendő uram, mindahhoz, amit eddig mondtam, mi biztosítjuk úgy önt, mint önöket teljes őszinteséggel, hogy igen nagy örömünkre fog szolgálni, ha ezt a levelet önök megkapják az önök közeledő évi gyűlésének ünnepélye előtt, amire nézve nem titkolhatom el, mennyire bosszankodom, hogy meg vagyok akadályozva úgy a nagy távolság által, mely minket elválaszt, mint más, majdnem lebírhatalan nehézségek következ-

tében abban részt venni. Mintegy kárpoztulásul azonban, komolyan kérem önt, tisztelendő uram, legyen jó és adja át a mi üdvözlötünket, melyet mi igazi testvéri érzésekkel küldünk, nemcsak a a közeledő nagygyűlésnek általában, de annak minden egyes élő tagjának külön-külön, kik között azonban csak egyetlen egynek a személyes ismeretségét van szerencsénk elmondhatni, a mi szeretett testvérünk, a kiváló Mr. Steinthalét, ki nemrégiben egy kis időt velünk töltött. Mely alkalommal, kérem önt, fejezze ki az én lelkemnek legmélyebb érzését röviden összefoglalva a következő szavakban :

„Isten, ami mennyei atyánk, adja, hogy az önök társasága évről-évre erősebb és mélyebb gyökereket bocsásson, hogy mint polgárai és tagjai az unitárius egyháznak, vagy közéletnek, mely az egy Istent, az Atyát ismeri el az ő fia Jézus Krisztus által az igazságnak szellemében, legyenek képesek arra, nemcsak Európának, Ázsiának és Amerikának néhány szögletében, de az egész világon, az óceánok mindkét partján, a jelen és a jövő századokon által egy állandóan gazdagodó és gyarapodó aratást végezni a mi urunk Jézus Krisztusnak mezőin tiszta magból és tegye ő azt lehetségessé, hogy mi és önök az egyháznak, vagy Krisztus égi birodalmának élő tagjai haladhassunk a nagy, jó és egyedül hatalmas Isten segélyével, a mi eddig elé passzív állapotunkból igazi tevékenységbe és segítsen Isten minket a világnak általános tisztelőjébe, vagy, hogy legalább hirdethessük annak eljövételét.“

És most, igazán tisztelt uram, Isten önnel és tartson meg engem az ön szívében, mint jó barátját testvéri érzelmekkel, amint én fogom cselekedni önnel.

Klausenburg, 1861. ápr. 28.

A fenti két levélre vonatkozik az alábbi levél.

1861. május 2. (Kolozsvár). Székely Mózes püspökhelyettes főjegyző írta : „Kedves Öcsém Úr! Folyó évi április 22-én vettem ön egyik kedves tanára és a Manchesteri Papnöveldének igazgatója t. I. I. Tayler úrnak hozzám intézett latin levelét, melyet a Mtgs Consistoriummal is tudatván, magam is fogalmaztam latinul egy levelet, melyet a Consistorium előtt is felolvastván, az azt némi módosításokkal helyben hagyta, úgy, hogy a fogalmazás mégis csak elnöki modorban maradjon, aminthogy úgy is

maradván, az én leveletem ápr. 30-án postára tévén, a vitelbért egészen Londonig ki is fizettem. Írt igazgató atyánkfia megemlékezik öcsémúrról, mely szerint pályáján haladó és nem vesztelő irányban működik. Ez igen lényeges és jó észrevétel, miben megmaradván, kettős igyekezetet fordítson ez irányban jövőre nézt is.

Különösen pedig felkérem, hogy a megküldött Symbolica Theologiáinkon kívül 1-ben a Káténkból adjon angol fordítást ottani hitrokonaink számára, s későbbben az egészet adja ki nekik angol nyelvre fordítva akkor, midőn az ő nyelveken a mi káténk értelmét kifejezhetni elég képesnek tartja magát. Az énekes könyvek különösebb énekei közül inkább dogmáink jellemét kifejezőket vegye figyelembe, mint p. o. *Hiszek és vallok egy Istent, Te benned biztunk eleitől fogva, Erős várunk nekünk az Isten.* stb.

A Keresztény Magvetőt mint új művet kapják az angol hitrokonok (ezt latinul nem fejeztem ki); egyébiránt így nevezhetnök: *Christianus Seminátor*, de tartalmából az illetőket felvilágosíthatja s abból is adhat fordítást idővel számokra, hogy terjedjen az ige onnan amerikai hitrokonainkhoz is.

Ami illeti öcsémuram önfenntartása módját a mindjárt következő évre nézve, e tekintetben biztos lehet, hogy ottani állásában megszűkülni nem engedjük. Magam e tekintetben tettem lépést is, de minthogy igen jól tudja, hogy maga szorgalma által szerzett pénze után indult nemes célja felé, s kívánsága nyomán a Consistorium segítségül járult, hogy az angol atyafiak által ajánlott segedelemre öcsémurat felajánlotta, természetes, hogy a Consistorium ezt egy évre értette. De minthogy így keveset meríthet a tudományok tengeréből, bizony még legkevesebb mértékben is kell egy év, e tekintetben a közelebbi junius 29-én Tordán tartandó zsinat arról intézkedni fog, valamint az ezután odaküldendő jobb igyekezetű ifjainknak mi módon és hány év alatt leendő küldetéséről is, mert arról bajos nekünk intézkedni, hogy ott folytonosan tarthassunk státusunk költségén ifjakat. De szükségünk sincs, mert nincs hova alkalmaznunk őket. Tanáraink többnyire a legjobb életkorban lévén, emberileg ítélve több évekig élhetnek és éljenek is; papi állomások pedig kevesek, hova az ilyeneket alkalmazni lehessen. Denique a Consistorium véleménye az, hogy az angol hitrokonokkal compact összetartást egész lelkéből akarja s ha itt-ott talán ők kevesebbet latolnának, legyen szíves ezt a mi silányabb helyzetünk szerint meg-

értetni, mert mi úgy vagyunk szegény emberektől, hogy akarjuk sokszor a jót, de nincs módunk tenni, mert nincs kereset, nemzeti ipar és vagyon.

A közelebbi zsinaton egyszersmind püspökválasztás is fog lenni, mi iránt április 10. napjáról a legfelsőbb engedély az Erdélyi Kancellária útján Ófelségétől leérkezett 10 évek után.

Ami a hazai tudnivalókat illeti, legérdekesebb az, hogy szindi Jobbágy András úr, április 15-én elhalálozván, minden ingó és ingatlan vagyonát a tordai gimnáziumunknak hagyományozta, ami is mintegy 16.000 ezüst rforintra becsültetik s így alkalmasint fel is ér 10.000 váltóforinttal. Ezt a Consistorium május 1-én már ki is adta haszonbérbe, mely bér a gimnázium körüli építésre leszen fordítandó. Kedves szülői irtak nekem közelebről; Elek öccse is ezelőtt néhány napokkal nálam járván, jól vannak. Tkts Ürmösi úrék is egészségesek.

Ha mi ügyek úgy hozzák magokkal, legyen szíves azokról engemet privatim is tudósítani, mert szívesen mozdítom elé kívánságát. Így vagyok kedves öcsémuramnak javát akaró rokona

Székely Mózes.

Jegyzés. A Magvető négy példányából egyet lehetne a néhai kedves Tagart családnak küldeni, a többit vagy más kettőt dr. Taylor úr intézkedése szerint kell hagynunk. Az öcsémuram példánya az ötödik.

Kortörténeti becsú tartalmukért közlöm itt még az alábbi leveleket, melyekből igen érdekesen tárul elénk Erdélynek, főleg azonban egyházunknak helyzete Simén londoni tartózkodásának idejében.

1861. máj. 15. (Alsósiménfalva). Édesapja, Simén János írta: „Kedves Fiam! Folyó évi február 20-ról írt leveledben azal dicsekedtél, hogy Istennek hála még Londonban létedben beteg nem voltál, ami idegen helyt igen nagy szerencse. Azonban Eleknek leveleiből azt olvasom, miszerént néki közelebről azt írtad, hogy különben jól volnál, csak köhögsz. Vajjon ez nem a sok tanulásból származik-e? Édesanyáddal nagyon megszorodtunk irántad, hogy talán sokat éjszaká sz, írsz, olvassz és amiatt száraz-betegséget kapsz, melynek előjele a köhögés. Az Istenért, édes fiam, vigyázz magadra. Szép ugyan és drága a tudomány, de drágább annál az egészség. Erre azért minde-

nekefelett vigyázni kell. Ámbár én neked pénzt most sem küldhetek, mégis csudálkozom azon titkolódásodon, hogy miért nem írod meg nekem tisztán, hogy mi az ottani jövedelmed; ott vagy-e most is Marschall-nál szállva és kosztban; minő érintkezésben vagy az angol unitáriusokkal. Ezt nemcsak én és édesanyád, de más papok és világi urak is vágnának tudni. Azért ezeket írd meg; írd az angol unitáriusok állapotáról körülményesen és hogy még meddig szándékszol Londonban ülni?

A *Kolozsvári Közlöny*-nek mult heti számában olvasám, hogy a Kriza és Nagy Lajos által célba vett „Keresztény Magvető“ már kijött a sajtó alól és abban Simén Domokos egy érdekes levelet közöl Londonból; de a könyvet még nekünk nem küldötték meg, pedig aláírtuk volt.

Udvarhelyszék már e hó 6-án szervezte magát. Ideiglenes főtitzt Vargyasi Dániel Gábor; alkirálybírák: Ugron Lázár, Ferenczi Pál, Gálffi Sándor; két perceptor, 9 dulló és viceszék-bírái is mind meg vannak választva.

A kormány az unitárius püspök választását megengedte s évégre a zsinat Tordán határozódott, de az András bátyád leveléből úgy látom, hogy Kolozsvárt erősen fűjják a kigyókövet Székely Mózes úr ellen, sokan nem akarják a kolozsváriak közül ötet püspöknek megválasztani. Meglátjuk majd a zsinaton, mi lesz belőle. Az angol unitáriusoknak ez évben lesz-e zsinatjuk?, elmégy-e oda? ezeket írd meg. Azt is szeretnők tudni, hogy a rajzolásban valamit Londonban léted óta magadat gyakoroltad-e? Édes fiam, újabban is arra kérlek, hogy vigyázz az egészségedre s el ne csüggedj, mert él az Isten s a jó emberek. Ha különben nem lehet, inkább ha úgy megszorulsz, a kicsi jószágomat zálogba teszem, mégis nem hagylok.¹ Az Isten áldjon meg édes fiam. Irj mindenekről bőven, kér szerető édesatyád

Simén János.

U. I. Édesanyád, Mili, Ágnes és az ő gyermekei mind egészségesek s tégedet tisztelnek és csókolnak. Örvedetes pün-

¹ 1861 május 12. (Magyar Palatka). Öccse, Elek írta: „Domokos! Hogy miért nem küldöttünk több pénzt, annak 99 oka van. Ebből ha az elsőt, a nincset, megemlítem, úgy hiszem, tovább nem kérdezed. — Bármint feszítem is az eszemet, nem találok ki, hogy honnan küldjek, mert most szegény vagyok, mint a templom egere. De remélem, hogy ad az Isten, ha jól imádkozom. Ha előbb nem is, de legalább szeptemberben ez évi keresményemet felküldöm“.

kösd ünnepet kívánunk. Tiszteljük Marshall urat is egész családjával. Ha egy jövedelmes állomást kapnál Londonban vagy egyebütt is Angliában, maradj ott, ne jöjj ezen szegény országba.

(Ezen utolsó mondatra vonatkoztatva, Simén Domokos ezt írta a levél címlapjára: extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita.)

1861. jul. 31. (Kolozsvár.) Kriza János püspök írta: „Kedves Simén Úr. Mielőtt angolhoni hitrokonainknak terjedelmes tudósításunkat a közelebbről Tordán tartott zsinatunkról megküldhetnők, fogadja ön tőlem e néhány soraimat azzal a szives, bizalmas érzéssel, mint amily őszinte indulattal s ön iránti meleg rokonszenvvel írom azokat. Ha még netalán eddig mit se hallott ön arról az egyháztörténelmileg oly nevezetes Torda városában tartott zsinati gyűlésünkről, úgy hiszem, csak álmélikodik e levelem vételekor, hogy azt mint püspökétől veszi tőlem, mely eseményre kétségkívül ön is szintoly kevéssé volt elkészülve, mint édesmagam, aki e tekintetben egész készületlenül mentem vala ki családommal, egyedül arra függesztve minden gondolatimat, hogy e zsinati gyűlés folytában is ugyan, de annak befejeztével aztán egész kényem-kedvem szerint használjam egy pár hétig a nekem annyira kívánatos sósfürdőt. De másképp szabá ki az én útamat a Gondviselés csodálatos ujja, mert szokatlan nagy számmal egybegyűlt hitfeleinknek közérzűlete a zsinat második napján, jul. 1-én történt választáskor az én igénytelen személyemben összpontosulván, le kellett mondanom minden egyéb kedvteléseimről s elfoglalnom a főpásztori s elnöki széket, mint szent korlátját másfelé csüggő gondolatomnak. Ugyanaz nap délutánig egész 10 óráig mind folyván a zsinati tanácskozások, azon éjszaka kelle az 5 számból álló új papok fölszentelésére beszédet készítnem, mely fölszentelés másnap, azaz kedden lőn tartva, az eddigi rendszabálytól eltérőleg, hogy a tordai hitrokonok vendégszeretetét, melyet oly nemeslelkűleg s igazi magyar szellemben tanusítanak, igen hosszúra ne nyúló zsinattartással felettébb ne terhelnők.

Említem fennebb a választási actus szokatlan voltát, miután önnök is felköltheté csodálkozását; de itten nem kevés körülményt szükség tekintetbe vennünk, hogy azon esemény kulcsát föltalálhassuk. Gondoljuk meg csak a jelen szabadabb lehelhetési korszakot, midőn a lelkek merészebben öntik ki oly soká

fojtva tartott érzelmeiket. Már csak ez az egy körülmény is megfejtetheti az eddigi patriarchális szokástól tett eltérést, mely szerint máskor csaknem mindig nagy súlyt vetett a választási mérlegbe a szolgálatbani korosabbság. De ide járultak még több oly tekintetek is, amiket nem szükség önnek sokat magyarázgatnom, mint aki házi és egyházi viszonyainkba szintoly mélyen be van avatva, mint akármelyikünk. Mindezen tekintetek oly ellenállhatatlan erővel hatottak a soha tán nagyobb számmal és erőteljesebb lelkesültséggel egybe nem gyülekezett zsinati hitfeleinkre, hogy lehetetlen volt intéző férfiainknak a közvéleményt tisztelt elődöm köré gyűjteni össze s ámbár én magam is, igaz lelkemre mondom, oda dolgoztam, kész levén a versenyzéssel, mire nyíltan fel voltam híva, a legnagyobb önzetlenséggel felhagyni, de kénytelen voltam elvégre szavamat adni az elfogadásra nézve, ha csak nem akartam azon önérzetemet sértendett tapasztalatnak kitenni magamat, hogy valamely nem kolozsvári egyéniség körül összpontosuljon a választók közérzulete.

Azért szólék e választási körülményekről bővebben, mivel a dolog már hirlapi térre is át lévén véve, szükség, hogy ön is ott a távolban némileg tájékozhasssa magát a történetekre nézve. Elég az, hogy bár lelkem nagy tusakodása mellett is el kelle foglalnom nagy véletlenül azt az állomást, hová nem vágyódtam s itt Kolozsvárt foglalkoznom most a sok teendővel, amikbe be kellett volna gyakorolnom magamat, az egészségemre nézve, mely egyébiránt mostanság türhető, oly igen kívánatos nyári kirándulásokról le kelle mondanom. Ürmösi úrék, mint Kovácsiék is csakhamar a zsinat után mind elútaztak vidékre; mi itt a jó meleg, folytonos száraz nyári napokban a nádasi fürdést szorgalmasan folytatjuk. Egyedül azon körülmény hat reám kedvetlenítőleg, hogy tisztelt elődömmel, ki a zsinati főgyűlést is a választás után rögtön odahagyta, minden eddigi kollegiális viszonyunk félbeszakadt s nagyon fáj azon méltatlan s egészen képtelen panaszt hallanunk azon részről, mintha a zsinati tagok szavazása csupán ármányos befolyásoknak lett volna következése, mi hirlapilag is meg lévén vitatva, férfiasan meg lön cáfolva.

Zsinatunk legérdekesebb tárgyát képezte az angol atyafiakkal szőtt testvéries viszony legközelebbi tényeinek körülményes előterjesztése, főleg a londoni akadémián s theologiai szemináriumban tanulhatásra, helyre tett angolhoni unitárius alapítványnak ismertetése, mi egész lelkesedést költött fel az ösz-

szes zsinati gyűlésben s részünkről azon határozatot eredményezte, hogy mi is erdélyi unitáriusokul egy ily akadémiai fundust alapítunk meg, melyből ezentul s ha lehet, folyvást egy erdélyi unitárius ifjut küldjünk angol hitfeleinkhez s ezáltal mintegy villanyos láncolatban legyünk velek egybekötve, mint akik a tudományosság s magasb vallásosság és erkölcsiség szent lelkének teljesebb mértékével vannak megáldva. Nagyszerű előhaladás ez nálunk a közérzületben, mert eddig inkább csak egyesek, habár nagy számmal, voltunk áthatva az angol atyafiakkali szorosb egyesülés magos jelentőségű eszméjétől, de most már az egész unitárius vallásközönséget hatotta át és villanyozza azon kétszeres tekintetben emelő gondolat, miszerint az angolokkal úgyis, mint a világ első, legdicsebb nemzetének gyermekeivel, úgyis mint unitárius vallásúakkal jöttünk közelebbi viszonyba s szorosabb egybeköttetésbe.

Önre nézve kedves barátom, különösen azért érdekes a közelebb tartott zsinati főtanács, mert az évenként egy ifjú számmára meghatározott 500 o. é. forintot ön mostantól fogva egy évre megnyerte s ennél fogva amikor szükségesnek látja, pénztárnokunk Mlgos Ferenczi Mózes úrtól bármikor kérheti elküldését, legalább két ízben lévén az kiadandó. Ezért is siettem jelen levelem által önt erről tudósítani, mert tudom, hogy erre már is szüksége lehet s bár módunk volna abban, hogy ennél nagyobb összeggel is segíthetnők !

Újságunk csak az, mi úgy hiszem eddig már ön előtt sem lehet titok, hogy állami életünkben egyik válság a másikat éri; erdélyi reményeink a két hon egyesítésére nézve meghiusulának s teljesedésök mostanság nem is remélhető. Nagy visszaesés mindenben; nyakunkon az adó erőszakos felhajtása. Isten tudja, mi várhat még reánk a legközelebbi időkben. Én részemről hiszem, reméllem, hogy az uralkodóház szándéka kedvező fordulatot teend a magyarra nézve és saját lelke jobb sugallatát követve, nem pedig az osztrák miniszterekét, véget vetend a válságnak, még mielőtt küntről történhetnék valamely általunk épen nem óhajtott hatás. Ausztria még mindig ki tudott vergődni, bármennyire csoportcsúlt bajaiból; jelenleg csak a magyarokkal kezefogás lehet az egyedüli mentőszer. A protestáns egyházak önállósága ellen nem mutatkozik még eddigelé seími megtámadási szándék; e részben elég szabadelvűleg viseli magát az osztrák kormány. A superintendensi diplomám kiadását várjuk,

legalább a szeptember elején tartandó főtanács össze­gyűléséig, mikor is leend az én ünnepélyes beiktatásom két fő­kormány­széki biztos kinevezése által.

És már Isten önnel! Az égnek szent áldása legyen tanu­lása minden óráján, hogy azoknak virágai egykor illatozhassa­nak s gyümölcsöket hozhassanak erdélyi anyaszentegyházunk javára; s önben legyen meg voltaképen egyike azon erős kap­csoknak, Tayler úr mondása szerint, mely még szorosabbá segítje egybeszövödni angol hitfeleinkkel való testvéries viszonyunkat. Mondja meg szives üdvözetemet az irántunk élén­kebben érdekelteknek, különösen köszöntse Paget Oliver, Steinthal urakat, mint közelebbi ismerőimet s a lelkem előtt örökre szent tisztelet és emlékezetben élő b. e. Tagart úr családját.

Magamat további szives hajlamába ajánlva, vagyok és maradok állandóul köteles atyafi szolgálja

Kriza János,
erdélyi unitárius püspök.

1861. október 5. (Kolozsvár) Kriza János püspök levele.
„Kedves Simén Úr. Csudálkozni fog ön, hogy zsinati tudósítá­­sunk oly későn érkezik angol hitrokoninkhoz. Oka a késedelem­nek abban rejlik, hogy még nem bírhatván eléggé az angol nyelvet — noha tanáraink között alig van már, ki angol könyvet meg­érteni nem volna képes —, kénytelenek valánk magyar fogalma­zásunk angolrai fordítását Paget úrra bízni, aki mint nyárban falun lakó, sok gazdasági ügyei s emellett angol látogató roko­nainak is fogadásával nagyon el lévén foglalva, egész addig a percig halasztá e különben többször sürgetett fordítási munkát, míg novemberre beköltözik ide Kolozsvárra s itt népével együtt szives vala az egész bajból kiségiteni. Örömmel olvastam az „Inquirer“-ből önnek ügyesen összeszedett s szerkesztett közle­ményeit vallásunk régibb és újabb eseményeiről, — ezzel igen nagy és szükséges szolgálatot tett erdélyi egyházunk bővebb ismer­tetése végett s a jelen tudósítás utáni várakozást is mintegy tūrhetőbbé tette. Ezuttal nem tehetem, hogy ki ne jelentsem, mily magas élvezetet szerez az én lelkemnek ez angol folyóirat olvasása s mennyire óhajtom, hogy évről-évre mentül több olvasói legyenek erdélyi egyházunkban, hogy ezáltal legalább szelle­mi rapportban lehessünk az angol tudományos theológiával s az ottani vallásos élet hatalmasabb s mélyebbre ható folyamá-

val. Ilyetén villanyos láncolat nélkül maholnap elzsibbadnánk s lassanként a régi századok arcát élettelenül visszaidéző mumiává lenne egyházi egyéniségünk. E részben igen szíves jó tanácsok s intések foglalvák a „Magvető“-nek ismertetésében Taylor úr által; — s ha még jelenleg nem vehetők is gyakorlatba, mert erre nézve az idők erősen kedvezőtlenek, hanem jönni fog — jönni kell már nemsokára oly kornak, midőn a keresztény vallás is dicső eredetéhez hiven szabadon terjesztheti szét a szabad vizsgálódás terén a maga egész természetét, melyet most annyi bilincs és kötelék szorít össze. A magyar nemzetnél valóban teméntelen sok erő van lenyűgözve, mely csak a percet várja, hogy a tudomány működése minden tekintetben nyugózetlen legyen s mint gyakorlati nemzetnél, nálunk is az elméletet hamar fogná követni a gyakorlat s ami mint tisztultabb eszme ezernyi-ezer lelkekben él, oly könnyen menne át örvendetes valóságba, csak legyen — mondom — szabadabb a mozgás, derültebb s tisztább a lég s az Istenverte sok politikai baj csillapodjék el s szilárduljon meg a hazai állapot.

Azt ön is jól tudja, mert gyakran tapasztalhatta, mily sokan vallanak unitárius nézeteket belsőleg a különböző felekezetűek között. Csak egy kevéssel őszintébbeknek, határozottabbaknak kell lenni a lelkeknek s egymásra fognak alakulni az unitárius egyházak Magyarhonban is, hol már évtized előtt mutatkozott hajlam unitárius egyház alapítására, mint ezt a napokban írának Szatmár városából, hol csak a forradalom árja s majd annak szerencsétlen fordulata gátlá meg az ezen irányban megindult kísérletet. Magyarországból jelenleg is csaknem minden héten kapok leveleket protestáns papoktól s minden vallásbeli laikusoktól, akik vallásunk elvei s könyvei után tudakozódnak. E részben is nagyon örvendem az angol hitrokonokkali szorosabb viszonyt, akiknél már nagy száma van a népre számított vallásos iratoknak, s önök, kik épen az ottani élénkebb vallásosság tűzhelyénél a szent tűztől mélyebben áthatva jövendenek haza, majd sokat tehetnek a jobb iratoknak fordítgatásai által, bővebb ismeretével bírván a jobbaknak. Egy kissé csinyján kell ugyan nekünk eljárni ez ügyben, mert még Magyarországon sincs eddig tudományos vallási irodalom: eddigelé még csak a katolikusoknak, mint ottan uralkodó egyház híveinek volt megengedve folyóirataik s könyveikben más felekezetűek vallásos nézetei, cikkei ellen írni, de protestánsnak ez nem volt

szabad ; még saját egyházi történeteiket sem volt szabad kidolgozva kiadni s még tanítani sem tanácsos. Innen az a különös eset, hogy az unitárius vallás történetei is oly kevésbé vannak összefüggő dolgozatokban egybeszerkesztve, s csak nyers tömegben vannak meg Fosztó-Uzoni nagyon szaggatott, töredékes jegyzéseiben, miknek igen sovány kivonata Székely Sándor (könyve). Most már nálunk is ébredés történt e tekintetben is, s csak essünk keresztül a jelen, lélekemésztő vajudási állapoton, egyszerre gazdag tavaszi serdülés álland elő.

Nem képzeli ön, mily kényelmetlen a jelen állapot. Érezzük ezt mi is unitárius papok, tanárokul: minden társadalmi életműködés, forgalom mintha felakadt volna. A fináncügyek zavarban létét s a polgári élet nyomasztását minden egyes háztáj is megérzi: a törvénykezés zavarban, nem tudni, a régi erdélyi vagy a magyarországi vagy az osztrák törvénykönyv s jogszolgáltatási rend fog-e életbe lépni, keresletét, perét akárki hasztalan kezdi: amit keres, nem kaphatja meg s nem is mer senki kezdeni, mert nem várhat végleges döntést, igazságot. A kamatokat csak az fizeti, akinek épen tetszik, — s a legtöbbnek nem tetszik. Ily körülmények közt perceptorunk sem fizethet nekünk néhány hónap óta — Isten tudja, mikor fizethet. Élünk, ahogy lehet; a szív és lélek nemesebb szükségeinek kielégítésére alig gondolhatunk, könyvek vételére ki gondolna, mikor alig jut a mindennapi szükségekre s oly sokba jönnek a német, francia könyvek. Jó remény fejében csináljuk az adósságot, nem tudva bizonyosan, képesek leszünk-e megfizetni is. De minek rajzoltam tovább a helyzet sötétségeit, nagyobb és vastagabb ez, mint-hogy önökig el ne feketéllene; és sejdíteni se vagyunk képesek, mikor mutatja meg nekünk az Úristen az ő orcájának világosságát.

A Keresztény Magvetőt mind e nehézséges időben sem akarjuk, soha se is akartuk abbahagyni. Nyereségre t. i. anyagira nem vágytunk vele, csak a szellemit tartottuk szemünk előtt. Most előfizetés, nem csupán aláírás útján, akarjuk kihirdetni, mivel az utóbbi módon nehéz a díjt összeszedni. Legalább jövő szeptemberig vagy szüretig kiadjuk. Örvendünk, hogy önnek ígéretét bírhatjuk némi adalékok nyújtása iránt; az első kötetben megjelent levelét mindenki nagy érdekléssel olvasta, valamint mindent rendkívüli érdekléssel vesznek, ami csak angol életet érdekel s ismertet. Más vallások dogmái, elvei ellen nálunk még csupán indirecte léphetni fel, kivált most, amidőn katonai kormányzás

kezdődven, minden órán rettegünk a sajtó még súlyosabb elnyomatásától, de félünk a vallásfelekezetek lármájától is s a kicsiny Dávid ellen száz Goliáth fogna harcot s szidalmazó kiáltást indítani.

Az ön által óhajtsásképen kitejezett képek küldését amennyiben lehetett, mindjárt igyekezzék valósítani. Jakab Elek úr nagy buzgalmából nyerénk 6 ingyen Szentábrahámít, — 6 példányt ismét Steintől vevénk a status contójára. Egyéb képekkel most nem szolgálhatunk, mert nincsenek, a Brassaién kívül, akinek arcképét talán megkapjuk Pesten, ahol Barabástól megjelent volt. Még remélem Paget úrnak képét is megnyerhetni s egyikét unitárius emberét, mihelyt fotografaikat vehetni.

Könyvgyűjteményről, melyet angol hitrokonink küldendők hozzánk, tett ön levélben említést. Még eddig nem kaptuk meg. Talán jó lenne, ha ön megírná, minő alkalomtól kaphatjuk, hogy keressük aztán; — Dietrichhez fog-e jönni vagy Steinnál szorgalmazzuk, hogy ő lipcei könyvtárusánál sürgesse? Mindenesetre nagy élvezet várakozik rá, ha vagy egyet bírhatunk azon jeles beszédek közül is, miknek az Inquirer ismertetését adja koronként. Mi is szándékozunk a jövőben több régi könyvek s kéziratok küldését megkezdeni, de micsoda út ajánlana ön, hogy könnyebb és olcsóbb lenne elszállításuk, mert ha a most küldött képek portója is 3 frtnál többbe került, mely nagy összeget kívánhat amolyan nagy foliánsok küldése, mint Crellius, Schlichtingius, stb. Ilyeneknek nagy bőviben vagyunk. De vannak több kézírataink is, mik ottan szívesen fogadtatnának. Én részemről azon fogok működni, hogy viszonyunk minél szorosabbá tétessék ily irodalmi cserék által, valamint hogy eleitől fogva, már deákságom óta semmit sem óhajtottam inkább, mint ezen, már Istennek hála, folyamatba jött érintkezést.

Szinte feledém megemlíteni, hogy a Christian Reformernek a múlt évből csak két vagy három első füzeteit kaptuk volt. Talán megkapjuk a többieket is? Közelebbi időben egy unitárius hitrokonunk fogja önöket meglátogatni, Gálffi Endre orvos-tudor, aki tanulmányait Pesten kitűnő dicsérettel végezvén, most mint mentora egy gazdag főnemes ifjú Kállaynak, nagy utazást teendő, előbb Északamerika Anglián át. Ajánlom őt önnek s ismerősinek figyelmébe s legyenek szívesek neki ajánló iratokat eszközölni amerikai hitrokoninkhoz, hogy az ő személyes jelenléte által némi összeköttetésbe léphessünk a legtávolabbi hitfelekkel is. Amerikából visszatérve, Gálffi útítársával együtt Páris-

ban kívánnak egy pár évig mulatni, hogy folytassák ottan tanulmányaikat, egyik az orvosi, másik a jogtani szakban. Egy másik hitrokonunk, gazdag ifjú, Kénosi Béla Göttingában ment egy évig ottan tanulni, magával vivén a maga költségén jó barátját, Sándor Mózsi papnövendéket, akiről szó volt közöttünk, hogy önnek utódja legyen az angol stipendium használatában. Kénosi is oda szándékszik menni maga költségén, folytatandó a londoni egyetemen tanulását. Sándornak pedig úgy hiszem, ki esz-közölhetjük egy év múlva ön helyébe leendő küldését, ha csak a politikai viszonyok annyira súlyosakká nem válnak, hogy teljes lehetetlenné váljon a részünkről adni kellett költséget kiteremteni. Az akarát hiszen eléggé lelkes volna mibennünk, hanem a pillanati körülmények még kiáltóbbá teszik inséges állapotunkat.

A mult hónap elején írtam volt önhöz egy kis levelet, nem tudom, kezéhez juthatott-é? Iszlai József nevű ifjú, önnek volt tanulótársa, eltökélve magát állhatatosan arra, hogy Londonba menjen a természeti tudományok hallgatására, pénzzé tette minden rászállott birtokát, valami 3000 pfrtot csinálván ki belőle s kérve engemet arra, hogy ajánlanám őt Londonba. Én nem láttam más módot, mint önnek ajánlani őt, hogy utasítaná tanulási pályáján. Az ifjú nagytehetségű, habár egy kissé excentrikus. A Göttingából leérkezett Rédiger Árpádot Dicsőszentmártonba rendelém papnak a meghalt Barabás esperes helyébe. Rafaj, a másik göttingai akademia, még nem érkezett haza; az atyja kért, hogy ajánlanók valamely úri házhoz nevelőnek. Ifjaink közül többen Marosvásárhelyre mentek törvénytanulásra, néhányan a kolozsvári református kollégiumba járnak, hol négy tanár alatt az őszön megkezdődött a jogtanítás. Azon ifjak, kik bécsi egyetembe mentek Erdélyből a gyógytani vagy műegyetembe, nem fogadtattak bé, mert nem osztrák Schulrath elnöklete alatt tették le az érettségi vizsgálatokat. E tilalmat, attól félek, a magyar és erdélyi iskolákra is kiterjesztik. A visszhatás általában elkezdődött minden téren; — a vallási dolgokban csakugyan nem hiszem, hogy megszorítást szenvedjünk, csak fizessük a sok illetéket, amik újabb időkben az egyházi birtokokra is ki vannak szabva s az egyházak, kivált a szegényebbek, csak alig bírják, amiért is oly bajos az egyházi kamatok felszedése.

Ha még nem hallotta volna, azt is megírom önnek, hogy hódolati esküm letétele okt. 6-án történt meg az akkor tartott E. Főtanács ülésében, mely szokás szerint csupán évégre volt

összehíva. Most nem a templomban, hanem csak a Consistoriális szobában ment véghez, két részünkön levő kir. biztos jelenlétében. Gondolhatja ön, miért történt így, minden nagyobb zaj nélkül, a jelen körülmények tekintetéből. Délben régi szokás szerint én adtam a püspöki ebédet, valami 50 consistor lévén vendégem, hol egész családi kedélyességgel folyt a lakomázás s a pohárürítés, többek közt angol hitrokonainkat is ételtve. Jövő Szentgyörgy napig még a papi lakban maradok, akkor helyemet az újonnan választott kolozsvári páp Ferencz Józsi foglalndja el, én pedig átköltözöm a most bérbbe kiadott püspöki lakba.

Örömhírül irhatom, hogy főgondnokunk Nagy Elek úrnak két nagyobbik leánya nagy szerencsét tettek, jutalmául a házi jó neveltetésnek. Gizát br. Kemény Ödön a tordai főispány br. Kemény György fia, Bertát pedig gr. Bethlen Géza, id. gr. Bethlen János fia vevén nőül, akiket részünkön fognak az öszön megesketni.

Hivatali elődöm Székely Mózes úr lemondott a főjegyzőségről. Pap Mózsit helyettesítettük annak a jövő zsinatig, mikor választás által fog azon hivatal betöltetni. Székely Mózes úr mind elzárkózva tartja magát a világtól, egyedül a tanárságot folytatva s folyvást panaszolva a rajta elkövetett méltatlanságért. Sajnáljuk, de Isten tudja, mily igaz ok nélkül történik a magatartása irányunkban.

De tán igen is hosszúra nyúlék irásom. Isten önnel; tartson meg továbbra is szíves hajlamában s legyen meggyőződve, hogy állandóan maradok önnek köteles szolgája

Kriza János,
püspök.

1862. ápr. 30. (Kolozsvár.) Kriza János püspök levele. „Kedves Simén Úr. Több hónapja már, hogy több ügyben írni szándékozom, de bokros foglalatosságim miatt nem valósíthattam a keblemben hordott jóakaratot. Most már több tekintetből tollhoz kell fognom, bár épen e napokban nyakig vagyok a költözéssel járó sok vesződéssel, a sok javítások végetti kérvényezéssel, rimánkodással, a Berdékkel izetlenkedéssel s épen a mai nap az utolsó, melyben a régi papi szállást el kell hagynom, ahol sok nyavalygást állottam ki a lakszobák nedvessége s célszerűtlensége miatt, de ahol mégis életem legboldogabb éveit

is töltöttem s amikor a papi szállás már-már javulás pontjára jutott, kellett átmenet egy csinosabb ugyan, de a telek közönsége miatt alkalmatlanabb szállásra, ahová előbb csak per után lehet némi célszerűbb alkalmatosságot (mint a tágasabbik pince) megnyerni s nagy dolgot, státusügyet csinálnak belőle, hogy egy kis szint vagy pajtaformát kérek készíttetni kevés gabonám tartására, nem is említve, hogy istállóról nem akarnak tudni s a faskamarába alig tehetek belé többet egy ölnél, holott közös a telek s ha ősszel nem vásárlunk be olcsóbban, a püspöki fizetésnek éppen negyedrészt mind fára kell kiadni.

Levelem hangulatából is kiérezheti Simén úr, hogy a mi erdélyi állásunk nagyon szegényes, amit Ovidius turpis egestasnak nevez, mi sokkalta alantibb fok a paupertásnál, mely a rómaiaknál inkább a középszerű sorsot jelenti. Mi erdélyi unitáriusokul ennél alantabb állunk. Azért legyen szives, kedves Simén úr, a a mi helyzetünket, amikor szóba jön, az angol atyafiaknál ily szempontból terjeszteni elő, mert amint Paget úr beszéli, onnan kapott levelek után, ott rólunk szörnyű kedvezőtlen vélemények terjedtek el, mintha mi nem sietnénk nyílt karokkal az angol atyafiak szimpátiájának viszonzására s valamint ön irányában schmutzigul viseltük magunkat — ezek a Paget úr kifejezései —, most is úgy viseljük, nem akarván ön helyébe más ifjút rendelni. Már az utóbbi, nem tudom, minő előítéletből származhatott, mert hiszen az köztünk már kicsinált dolog volt, hogy Sándor Mózsit állítjuk ön helyébe, csakhogy még nem lehetett hivatalos színű tanácskozás és elhatározás tárgya, az effélet a főtanács dönti el, ami ezután fog tartatni. Hogy pedig az első évre önnek nem adtuk volt ki az 500 frtot, az ismét szegénységünk eredménye volt, minélfogva úgy tettük volt fel, hogy ha ki a maga költségén kívánna felmenni, azt pártolnók s ajánlatainkkal ellátók s részben segítőik is. De nem tudom miként, az angol atyafiak megtudták, hogy önnek az első évben nem adtuk ki az illetéket, hanem a maga költségén volt ottan, — s íme az ekként feltárula titok megtermette keserű gyümölcsét, mert schmutzignak nevezik nyíltan akkori, szegénység politikájából származott eljárásunkat. Az ily szemrehányás pedig, higgye meg Simén úr, égeti a büszke magyar kebelét s nem képzelheti, mily rosszúl esett hitrokonainknak itten, amikor hallottuk azt a szemrehányást is, hogy hiszen az angolok által részünkre nagylelkűen gyűjtött ezerekből adhatnak azon akadémiai célra,

vagy egészben is arra fordíthatjuk. Ámde az már akkor erdélyi iskolai célra volt adományozva, tanáraink, annyira megszaportított tanáraink fizetésére. Mert ha 1848 előtt a három iskolában 6 tanárral úgyszólván nyomorogtunk, most 16-nál is többet kell fizetnünk. Hiába szoritottuk, feszítettük magunkat, mert a jelenkori politikai viszonyok miatt pénzügyi állapota itteni hitfeleinknek megromlott, — a kamatokat nem fizetik rendesen, csak egy részét, a tanárokat alig fizethetjük, még csak nem is gondolhatunk fizetésök neveléséről. A püspök fizetése csak 800 forint, úgy hogy 300 forinttal jelenleg kevesebb, mint pap koromban, amidőn nem szégyeltem külföldi író és corrector lenni, most azt nem tartják összeillőnek úgynevezett „magas“ állással, de megkivánják, hogy új szállásomat „püspökileg“ állítsam ki; rá is költöttem — noha csak tisztességesen butorozásra — valami 600 forintot, de adósságcsinálással, mit ha a sok gond, veszedés elemészt, szegény hátramaradandó családom fog hordozni, mert hogy nyugdíj kapjanak, egyebet 15 frt Zsuki-féle alamizsnánál, arról szó se lehet. Hát a többi tanár hogy éljen meg, ha valamihez nem fog. Azért van, hogy megházasodni sem mernek.

Mindezek csak titkos vallomások önnel szemben s maradjanak közöttünk ily részletességükben. De szükség mégis tudnia Önnek, hogy olykor felvilágosíthassa angol rokonainkat jelen állásunk felől, mely egyébiránt a dolgok mostani körrendjével áll összefüggésben. Ön helyébe mindenesetre küldünk akadémitát, de hogy *folytonosan* küldhessünk, arra egy kissé, mint mondani szokták nálunk, jobb világ, másnemű világfolyás kívántatnék, mert évről évre mind fogyunk ki mindemből, pusztulunk, a reménytelenség férgitől emésztetünk. Szegény ember vízzel főz, mint példabeszédünk mondja s hozzátehetem, hogy a szegény embernek még tentája fejérségén is megláthatik szegénysége, mint a proféta a fogak fejérségével fejezi ki az éhséget.

Mint hogy itt sokan vannak, akik épen az önök előterjesztéseinek, állapotunkról való nem elég hű előadásainak tulajdonítják azt, hogy angol hitrokonaink hidegségnek, szimpáthia hiányának tulajdonítják, ami nem egyéb, mint szegénységünknek, annak az átkozott egestasnak eredménye, amely rendszerint csak önnön pusztá existenciájának fenntartásáról kénytelen gondolkodni, anélkül, hogy magasabb szellemi érdekekre sokat fordíthatna, ennél fogva sziveskedjék ön pillanati szorultságunkról olyas jobb lelkek előtt felvilágosítást tenni s meggyőzni afelől, hogy mind-

amellett is méltányoljuk nagylelkű intézvényöket, akadémiai ajánlatukat s amíg csak lehet, áldozni fogunk arra is, áldozni, noha bizony mi egész a cudarságig vagyunk tanárokul fizetés dolgában, — én in specie mióta püspök vagyok, rakom az adósságot — sok irányomban a követelés —, mindennap járnak hozzám a sok úri s nem úri kéregetők, csinosabb háztartást kell vinnem, de egyáltalában nincs módjában statusunknak, hogy fizetésemet nevelje, mert akkor méltánytalanság lenne a tanárokét is nem nevelni.

Én, hogy magamon pillanatilag segéljek, jelenleg nagyterű irodalmi vállalathoz fogtam, nyomtatni kezdtem „Székely népköltési gyűjtemény“ című művem, amire több év óta gyűjtök. Mindössze 30 ív az első kötet. Elöl jönnek az udvarhelyszéki népdalok, balladák s rokonneműek; aztán háromszékiek, maros-székiek, stb. Mind a vidéki saját szövejtés és hangoztatás szerint. 2-or táncszók, 3-or találós mesék, 4-er népszokások, innepélyek, sajtáságos szólásmódok, közmondások, babonák, hagyományok, mondák, népmesék, stb. Székely tájszótár. 10 ív ki van már nyomva. Szeptemberre lesz készen.

Így kell magamat tépni, rongálni csoportos bajaim mellett is, hogy vagy egy krajcárt szerezhessenek. De meddig lehet ez így? Mindezt csak azért részletezem, hogy lehessen tökéletes ideájok állapotainkról. Hiában beszélünk újabb alapítványainkról, mint a Jobbágy is Tordára nézve, mert ott most építének ugyan rectori házat, egy pár auditoriumot, de a gimnázium épülete még csak egy bódéhoz hasonló, — s a Jobbágy massa még pertárgya.

Nem is említem (s ezt az angoloknak se kell említeni), hogy egyik ladamosi administratorunk, Körmöczi, főbelövé magát, miután már évek óta pereltünk vele fel az udvarig, hogy az adminisztrátorságot kivegyük kezeik közül, de hiába. Igen rendkívüli felhatalmazással voltak a néhai testáló úr által felruházva. Ott is 15 ezer frtig vesztettünk, ami most beh jól használna.

De most már hagyom a panaszt, térek közelebbi céljára levelemnek. Multkori levelemben felküldöttük volt a tordai zsinatról való tudósításunkat, amin kezdődött volt levelem is. A levélre válaszolt volt Simén úr, de a zsinati tudósításról, mely hivatalos alakban ment oda, nem írt egy hangot. Én ugyan abból, hogy nem említette, azt következtettem, hogy épen ha nem kapta volna kezébe, említi meg. De most kérdés támad:

miképen esheték az, hogy egyéb okleveleket közölni szoktak az angolok az „Inquirer“-ben, de arról soha egy hang említés se volt téve? Kérem azért Simén urat, hogy rögtön írjon nekem ez ügyben, kezihez ment-é levelemmel, melyre választ is küldött volt, azon hivatalos tudósításunk a zsinatról? s mi lett a sorsa? Én mihelyt átköltözöm és papírjaimat, mik most összezavarvák, rendezem, legott leíratom újból azon zsinati tudósítást s ismét elküldöm, hogy a pünkösdi nagy meetingre megérkezessék. Azon nagygyűlésen többekkel találkozáva, sok balítéletet lehetne elosztatni, ami irányunkban keletkezett, különösen Rafaj otléte s arcátlansága folytán is, akit nem tudunk eléggé dorgálni, s aki kölcsönkérésnek nevezi ottani koldulását s önt hibáztatja, hogy őtet nem fogadta jól. Az a furcsa baj, hogy Paget úrnak angol correspondense úgy adta elé a dolgot, hogy Rafajt a státusunk küldötte akademiára s Angliába is az angol atyafiak nyakokra, hogy helyettünk is ők fizessenek, holott volna amiből fizessünk elég, csak schmutzigok vagyunk. Ily eredményt szülhet a rossz előterjesztés, mi a dolgok állásával ismeretlenségnek, az alapelkülű rajongó képzelődésnek a következése legtöbbször.

Mint igen valószínű dolgot irhatom a Sándor Mózsai kijelöltetését, tán még mielőtt az augusztus 30-án tartandó főtanácson is ki fogna jelöltetni. Most két hét alatt több rendkívüli gyűlései lesznek az E. K. T.-nak épen a Paget úrhoz írt levél hatása folytán. Annyira felingerülvék némelyek, hogy ha oly égető szemrehányást húzunk magunkra s ily súlyos szegénységi állásunkban még meg is kell gyaláztatnunk, akkor inkább óhajtuk, bár maradtunk volna ismeretlenségben s nyomorogtunk volna magunkban minden fényes atyafisági viszony alakulása nélkül, csakhogy legyünk megkimélve a méltatlan szemrehányásoktól. Simén úrék mindent tehetnek, oly angyali áldott jó lelkek, mint Taylor úr is többek közt, képesek lesznek mindent felfogni s magokat helyünkbe téve, inkább sajnálkozni, mint hozzánk lesújtó, megbízhatlan követelésekkel járulni. Hiába mondják nekünk, mint az adomában Mária Terézia, akinek sajnálák azt, hogy a szegény népnek nincs kenyere, mit egyék, — hiába mondják, hogy együnk hát zsemlyét, mert Öfelsége is elég kegyes azt megenni. De ha zsemlye sincs, akkor baj van, igen mélyen fekvő baj.

Tüsténti levelét várva s boldog napokat óhajtvá vagyok állandóul köteles szolgálja kedves Simén úr
Kriza János,
unitár. püspök.

U. I. Kérem kedves Simén urat, nehogy mostani állásunkat oly színben adja elő mintha a legtávolabbról is angol afiai segélyére kívánnánk többször is szorulni. Korántsem erre célzott terjedelmes rajzom szegényes állapotunkról, hanem megmondtam eddig rejtegetett titkunkat önnek, mint mélyen érző s magos lelkületű embernek, erős unitáriusnak, hogy ahol szükség, védhessen minket alaptalan föltevések és gyanúsítások ellen s a mi állásunkat az illő mértékre reducalt színben tüntethesse fel. Bár pillanatig s talán még évekig sinylünk, sanyargunk és sok szellemi érdeknek nem szolgálhatunk, de azért kitűrünk, tovább is szenvedünk, nem szününk az unitarizmus ügyének csendes és sok sanyarúsággal, de mégis szíjjas és kitarító bajnokai lenni. — Egyedül ami erszényünk kívül jár, vagyunk nagy ürességben s szorultságban, de jó kedv, jó remény, jó akarat s kitürés dolgában erősek vagyunk. Vajha oly móddal bírnánk, mint angol hitfeleink; mi se lennénk fukaribbak a sterling-fontok odaadásában bármi célokra.

1862. ápr. (Kolozsvár). Kriza János püspök levele. „Kedves Simén Úr. Különösen a főgondnok úr óhajtására szükségesnek látók a zsinati tudósítást, úgy amint azt Paget úr lefordította volt, újból postára tenni, hogy a májusi nagygyűlés előtt kézhez kaphassák. Legyen szíves felvilágosítani az illetőket a tévedés felől, ha az csakugyan nem jutott ön keze közé, amit nem gondoltunk, mert hiszen az ugyanakkor önhöz írt levelemre válaszát kaptam volt s ha a zsinati oklevelet nem kapja, akkor bizonyosan teszen vala említést annak oda nem érkezéséről. Ha csakugyan megérkezett volt a tudósítás, akkor e mostan küldöttéről ne emlékezzék, mintha nem is történt volna. Mindenesetre ne sajnáljon minél sietőbben megnyugtatni minket a dolog mint léte felől s hogy micsoda ceremóniája szokott lenni az ilyen közleményeknek. Ha csakugyan megérkezett volt, miért nem lehetett közölni valamely folyóiratban, midőn egyebet közölni szoktak.

A zsidók ügyében hozzám intézett szöveget olvastam. Amit az erdélyi szociális téren tehetünk, megtesszük. A magyar politikai úton teend, mihelyt tennie meg lesz engedve a világszellemtől. De most bizonyos elfásultságba estek a lelkek, — általános a zsibbadás. Reméljük, most inkább, mint valaha, hogy felső helyen jobb indulat áll be a magyar ügyre nézve. Jó hí-

reink onnan felülről Bécsből egymást érik. Egyszer csakugyan válaszolniok kell: mert a magyar fajnak derekabbságát mind inkább elismerik s lassanként annyira higgadtak már a kedélyek is, hogy csendesebb országgyűlést várhatni.

Egyéb híreink nincsenek olyas családiőbb színezetűek, mint hogy május 1-ső napján lesz menyegzője főgondnokunk nagyobbik leányának, Gizának, br. Kemény Ödönnel, a br. Kemény György tordavármegyei volt főispán leányával; ősszel a második leánya menend férjhez gr. Bethlen Gézához, a gr. Bethlen János fiához. — Továbbá Ürmösi úr néhány napig nagyon beteg volt, mint ladomosi administrator ott járván, az úton meghült az ünnepelőtti nagy dérben, mely a természetet leforrázta, szőlőink, gyümölcsseink nagy részét megrontotta a két hazában. Ürmösi csakugyan jobbacskán kezd lenni, nagy fülbaja volt. Jó új orvosunk van Kolozsvárt: Gálfi Endre, kire mint unitáriusra, büszkék vagyunk. Az őszkor említett nagy utazása elmaradt a Kállay úrival a zavart pénzviszonyok miatt.

Családom tisztéli önt a nem rég odaérkezett vendégeivel együtt, akik eddig kapni fogták a Gyula levelét. Isten áldása önnel. Vagyok állandóul önnek köteles szolgálja

Kriza János,
unitárius püspök.

Az a levél, melynek az angol unitáriusok tudomására juttatása oly fontos egyházi érdekek látszott, hogy azt másodsor is kiküldötték Simén Domokosnak, a következő volt: ¹

„A Brit és külföldi unitárius Társulat Committee-jának az erdélyi unitárius Vallásközönség Tordán, 1861. június 30. s köv. napjain tartott Főtanácsától.

Kedves atyánkfiai a Krisztusban! Ez évi zsinati Főtanácsunk kedves tudomásul vévén mindazon intézkedéseket, melyek utolsó gyűlése óta az angolhoni s erdélyi unitárius hitrokonok közötti rokonérzelem s az ebből kifolyó atyafiságos szeretet megszilárdítására történtek s nevezetesen az önök által oly melegen felkarolt eszme életbeléptetése, mely szerint tanulóifjainknak az

¹ A sokszor idézett *Emlékkönyv*-ből. Mint az 1861. jul. 14-iki E. K. T. gyűlés jegyzőkönyvének 245. pontja feljegyezte, e levél megfogalmazásával Kriza püspök, Ferencz József és Pap Mózes bizattak meg.

önök Theologiai egyetemén tanulhatására, már nemcsak hogy megnyílt az alkalom, hanem az teljesedésbe is van véve, — általános örömet okozván, midőn e szivélyes viszony fenntartására s továbbfejlesztésére minden lehető megtenni, valamint a Képviselő Tanács által is megtéetni a legnagyobb örömmel késznek nyilvánítja magát, egyszersmind elhatározta, hogy egyfelől főtanácsilag is, újból köszönetét fejezze ki önöknek ügyünk iránti érdeklőségeért, másfelől pedig, hogy a gyűlés lefolyását és a nevezetesebb főtanácsai határozatokat az önök tudomására juttassa.

Zsinati főtanácsunkat, mely egyházi törvényeink szerint az egyházi környékekben rendre szokott megtartatni, hogy a vallásos élet ezáltal is mindenütt frisseséget nyerjen, — ez évben Tordán, vallásközönségünk legnagyobb eklézsiájának egyikében tartottuk meg jun. 30, jul. 1 és 2-án. A zsinatot megelőző nap délután a már nagyobb részt megérkezett consistorok a világi s egyházi elnöknél tisztelegvén, résztvettek a rövid istentiszteletben, amidőn is tordai pap t. Albert János úr alkalomszerű könyörgésben hálaimát bocsátott az Egek Urához. A zsinati gyűlés ünnepélyes megnyitása június 30-án a tordai unitárius templomban, mint rendesen gyakorlatban van, istentisztelettel történt meg; alkalomszerű könyörgést s egyházi beszédet t. Ferencz József úr, kolozsvári tanár és másodpap tartott, alapigéül szt. Lukács evang. XVII. részéből a 20. és 21-ik verseket vevén fel. Ezután egyházi főjegyző főtiszt. Székely Mózes úr ünnepélyes beszéddel köszöntvén a gyülekezetet, a zsinatot megnyitottnak nyilvánította. Végre az ünnepélyes istentisztelet berekesztéséül úrvacsorával éltek a hívek, beszédet és könyörgést e célra szabédi pap s marosköri jegyző t. Kelemen István úr tartván. Általános volt az öröm, melyet consistor hitrokoninknak oly szép számmal megjelenése idézett elő, amilyenre hasonló gyűléseinkben alig emlékezünk s ami e buzgóságnak és a vallásos ügyek iránti érdeklőségnek legnagyobb bizonyosságául szolgál.

Jelen zsinati gyűlésünknek legnevezetesebb tárgya a püspökválasztás volt. Boldogemlékezetű püspökünk főtiszt. Székely Sándor úr még 1852-ben elhalálozván, a püspöki hivatal ujonnan betöltését, mely jogunkat százados egyházi s hazai szentesített törvényeink szerint mindig szabadon gyakorolhattuk, a magas kormány betiltotta s bár ha e tilalom alóli felmentés és a püspökválaszthatás tárgyában főtanácsunk nem mulasztotta el minden évben folyamodni ezen törvényes jogunk élvezhetésére,

csak ez évben sikerült az újonnan visszaállított erdélyi Cancellária útján a Felsőgtől engedélyt eszközölnünk ki. A püspöki hivatal betöltése egyházi törvényeink szerint a legalkotmányosabb, minden következési rendet vagy kijelölési módot mellőző, a papi, és világi egyházitanácsosok által történendő szabad választásra van fektetve; egyetlen megszorítás az, hogy püspöknek csakis felszentelt papot lehet választani. Ily szabad választás útján lőn július 1-én titkos szavazással s általános szótöbbséggel püspöknek választva főt. Kriza János úr, kolozsvári rendes pap, a theolog. szeminárium hittanára, Kolozsdoboka-köri esperest és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, ki is hivatalába ünnepélyes beszéddel beköszöntvén s a gyűlés helyszínén azonnal feleskettvén, hivatalos működését megkezdette, nevét pedig zsinati főtanácsunk confirmáltatás végett a Felsőghez felterjesztette.

Másik nevezetes tárgyát tette zsinati gyűlésünknek a kinevezett új papok felszenteltetése, amit csakis zsinati gyűlések alkalmával s hasonlóan istenitélettel szoktunk végrehajtani. Alkalomszerű könyörgést s egyházi beszédet t. Nagy Lajos úr, kolozsvári tanár s másodpap tartott, alapigéül szent Pál apostol Thess. írt I. levele 5-ik részének 18—21 versét vevén fel. Azután a főtiszt. püspök úr a papi hivatallal járó köteleességekről főpásztori beszédet tartván, a mult zsinati gyűlés óta kinevezett öt új papot föleskettette s a környéki esperesteknek kezeiket fejökre tétele közben, őket rövid könyörgéssel egyenként megáldotta s a papi hivatal folytatására rendes diplomákkal látta el. Végre ugyanekkor Udvarhelykörü esperest és generalis orator t. Inczei József úr bezáró könyörgést mondott. Minden e zsinati gyűlésen elmondott könyörgésnek és beszédnek kinyomtatására intézkedés tétetvén, azok önöknek is meg fognak küldetni.

Ami már zsinati tanácskozásainkat illeti: az egyházainkban ürességbe jött hivatalok betöltése, új consistorok választása, pénztárunk állásának megvizsgálása s más inkább belszerkezetünkre s egyházi rendszabásainkra tartozó határozatok s intézkedések mellett, tanácskozásainknak igen nevezetes részét tette mindazon levelezések etőterjesztése, melyek utolsó gyűlésünk óta vagy egyenesen Consistoriumunk, vagy egyházi tanácsos Paget János úr útján mindkét részről történtek angol hitrokonaink közt és köztünk; emellett előadatott a londoni unitar. theologicum seminarium igazgatójának, Tayler úrnak, egyh. főjegyző főtiszt. Székely Mózes úrhoz küldött levele, valamint az erre tett válasz;

felolvasatott továbbá az önök Bizottságának az *Inquirer*-ben angol hitrokonainkhoz tett azon felszólítása, mely szerint önök egyesek áldozatkészsége és buzgósága által a társulat részéről ez időszerint Simén Domokos úrnak nyújtott évi segélyt állandósítani szándékoznak úgy, hogy az önök londoni theologicum szemináriumánál állandó alapítvány legyen téve egy, vagy idővel két erdélyi ifjúnak is ottan tanulhatására. Mindez, uraim, kedves atyánkfiai, oly kedvesen hatottak gyülekezetünk minden egyes tagjára, mint frissítő harmat az életerős, de a szabad levegőnek elzárása miatt kifejlésében megszorított növényre, vagy mint szelid napsugár, mely a felettünk levő borús egen is áttörve, szebb napok bekövetkezését remélheti. Áldjuk az Egy igaz Istent, ki szent fia, az Úr Jézus Krisztus által igaz ismeretére vezetett, hogy Európa nyugati részén hű bajnokaira s buzgó apostolaira talált azon vallás, melynek igazságai tiszták, mint a hegyi forrás kristályvize, szentek, mint az Istennök minden művei, boldogítók, mint az Idvességnek biztos zálogai s amelyeket Európa keleti részében, itt Erdélyben, a legnagyobb politikai és vallási rázkódások között is sikerült dicső elődeinknek épségben tartani fenn úgy, hogy mi Isten segedelmével néhány év múlva az Unitárius vallásnak háromszázados ünnepét fogjuk megünnepelhetni.

De, hogy a szóban forgó tárgyhoz visszatérjünk, amennyiben jelen állásunkhoz képest e tekintetben további lépéseket tehetünk, zsinati főtanácsunk egyhangulag meghatározta, hogy Londonban levő ifjú, Simén Domokos, tanulmányainak továbbfolytatására közpénztárunkból a jelen egyetemi évre 500 frttal o. é. segélyeztessék, ami neki szükségeihez képest részletenként el fog küldetni. Továbbá elvileg elfogadtatott az is, hogy ezután iskoláinkat végzett ifjaink közül legalább egy az önök által felajánlott és általunk is adandó segéllyel további önképzés végett mindig Londonban legyen és amidőn az ottani tanulmányait elvégezte, helyébe vagy a mindjárt következő évre, vagy ha ezt pénzügyi viszonyaink akkor rögtön nem engednék meg, két vagy három évi időközzel, más tanuló ifjú küldessék fel. Az elfogadott elv kivételére pedig, valamint az ennek érdekében szükségelt intézkedések megtételére zsinati Főtanácsunk a Képviselő Egyháztanácsot bizta meg.¹

¹ A vonatkozó főtanácsi határozat szószerinti szövegében ez :

„Vallásközönségünkre nézve — így szól a zsinati határozat — mind anyagi, mind szellemi tekintetben üdvös befolyásúnak ismert ezen hitrokon

Mindnyájunktól óhajtott s önökre nézve is kedves érdekű lesz még zsinati főtanácsunknak azon intézkedése, mely szerint az angol nyelvnek tanítása kolozsvári főtanodánkban elhatározott s az már a jövő szeptemberben, az új iskolai év kezdetével életbe fog lépni. Az angol nyelv tanítását kolozsvári tanár t. Buzogány Áron úr vállalta magára s hisszük, hogy tanulóifjaink s jelesen papnövendékeink, kik eddig is igyekeztek magánszorgalom útján is megismerkedni az angol nyelvvel, ezután még inkább felhasználják a jó alkalmat, hogy e nyelvet megtanulva, az önök gazdag irodalmával méginkább megismerkedhessenek.

Ezzel kapcsolatban tanácskoztunk továbbá általánosan az egész iskolai tantervről, mely a közelebbi kivételes kormány által helyi viszonyaink s nemzeti sajtóságaink kellő számbavétele nélkül dolgoztatván ki, nem minden tekintetben felelt meg a célnak s nevezetesen a hazai történet tanítását teljesen mellőzte. Közelebbről önkormányzási jogunk e részben is vissza lévén adva, szükségessé vált a tantervet tényleges módosításokon keresztülvenni; e célból egy előleges munkálat készítettvén, azaz egyházi környékeknek vizsgálat s előleges véleményadás végett kiküldetni határozottatott, mely majd bekerülendvén, főtanácsilag fog véglegesen megállapítani.

Egyházi irodalmunk előmozdítására s jelesen a *Keresztény Magvető* című vállalatnak, melyből a már megjelenő első kötet

viszony (t. i. az angolokkal) szorosabbra fűzhetése tekintetéből a zsinati Főtanács elvileg megállapítja, hogy azon évenkénti 50 font sterling alapítvány igénybevételevel, a Simén Domokos hazajövetelével bővebb önképzés végett, főtanodánk ifjai közül egy újból Londonba küldessék az evégre szükséges költségekről gondoskodás, valamint az angolhoni hitrokonainkkal való atyafiságos összeköttetés fenntartására megkívántató további intézkedések megtételére az E. K. Tanácsra bízatik. Valamint megállíttatik az is, hogy Simén Domokos, ha angol hitrokonaink közt való tartózkodásában más úton nem gyámolíthatatnék, azon esetben — szükség szerint — a közpénztár erejéhez képest abból segítsék a jövő évben 500 frttal o. értékben. Végre pedig az angol nyelvnek főtanodánkban kötelezett tantárgyképpen való tanítását a zsinati Főtanács helyben hagyja és helyesli s tanár Buzogány Áron afiának e tekintetben megnyilvánított készségét elismeréssel fogadva, a tanítás mielőbbi megkezdését az E. K. Tanácsra bizza.”

Simén későbbi önéletrajzának az a kijelentése, hogy külföldre menetelekor az E. K. Tanács őt csak erkölcsi támogatásban részesítette, ellenben képzétségét nem ígért neki, e zsinati végzésben igazolást nyer.

főt. Székely Mózes úr által önöknek megküldetett, élénkítésére zsinati főtanácsunkban egy buzgó hitrokonunk¹ 10 darab aranyat tűzött ki pályadíjjul a legjobb unitárius prédikációra, mely aztán a Keresztény Magvető II. kötetében ki fog adatni. Ezen intézkedés már csak azért is, mert új, amennyiben e célra nálunk pályadíj sohasem volt kitűzve, nevelni fogja a nemes verseny s önmunkássági hajlamot az összes unitárius papság között s az egyházi irodalom legalább a szónoklati téren azáltal bizonyos lendületet fog nyerni.

Három napig tartó tanácskozásaink alatt, melyekre a tárgyak halmaza miatt nemcsak a napok nagyobb részét, hanem az estéket is 11 vagy 12 óráig felhasználtuk, mint Egy Istent imádókat, mindnyájunkat az egyesség lelke vezérelt. Különös örömet okozott zsinati főtanácsunknak azon kisebb-nagyobb adakozások, melyeket hitrokonaink a templomok s falusi iskolák számára utolsó gyűlésünk óta tettek s amelyek között leginkább kitűnt egy földbirtokos atyánkfiának, néhai t. Jobbágy András úrnak vég hagyománya, ki, mint család nélküli egyén, minden fekvő és felkelhető, mintegy 15.000 frtra o. é. becsült birtokát Vallásközösségünk tordai iskolájának hagyományozta. Ezzel egyik égető szükségünk, a tordai iskola felépítésére, mely a boldog- emlékezetű Tagart úrra is roskadozása miatt oly rossz benyomást tett volt, a mód némileg kezünkbe van adva s Isten segedelmével már reményünk van, hogy ezen iskolánkat néhány év alatt felépíthetjük. A boldogúlnak pedig, ki életében vallásához hű, halálával ahhoz kegyes volt, ki egy hosszú életen át apránként szerzett vagyonát Egyházunknak áldozta, legyenek áldottak porai, miként áldott lesz emlékezte mindörökké.

Végül nem vélünk szerénytelenséget elkövetni azzal, ha megemlíttük, hogy valamint könyörgéseinkben áldást kértünk Istentől önökre úgy a gyűlésben, midőn az önökkel való viszony tárgyalatott s minden közebednél, hol ősi szokásaink szerint poharat szoktunk köszönteni, igaz magyar szívvvel éltettük az önök Társulatát, éltettük Nagy-Brittania s Amerika unitáriusait.

Most is azon kéréssel zárjuk be levelünket, hogy a Mindenható Isten áldja meg önöket, kedves atyánkfiái! és az önök

¹ Urmösi Maurer József. 11 pályamunka érkezett. A jutalmat megsztották Goró István homorodújfalvi pap és Koronka Antal torockói pap és esperes beszédei között, mely beszédek a Ker. Magvető II. kötetében meg is jelentek.

munkásságát, mellyel az unitárizmus ügyében apostoli lélekkel buzgólkodnak. Adja az Isten, hogy azon rokonérzelem, mely önöket velünk, mint testvérekkel, összekötötte, ne csak ne gyengüljön, de idővel mind inkább erősödjék. Engedje az Isten, hogy a nekünk adatott talentumokkal külön-külön és együtt híven sáfárkodjunk, Istennek dicsőségét és a mi boldogságunkat mind inkább előmozdítsuk a mi urunk Jézus Krisztusnak szent tudománya által.

Tisztelettel maradunk atyafiaik az Úrban

Nagy Elek,

főgondnok.

Kriza János,

püspök.

Történeti fontossága miatt, ide írom az *Inquirer*-nek fent idézett cikkét is, mely 1860. aug. 18-án jelent meg s egész terjedelmében a következő:¹

„Az Erdélyi Unitárius Egyház. – A keresztyén Egyháznak ez érdekes ága mindjárt a pápaságtól való elszakadás s reformáció ideje óta soha hajlott el az Isten egysége, az Úr Jézus Atyjának egyedüli Istensége nagy tudományától s ezért a világon a legidősebb unitárius keresztyén Egyházat teszi. Az erdélyi unitáriusok tanuló ifjait s papjelöltjeiket illetőleg, a nevelés zászlóját tovább viendők, újabb segélyezésre hívták fel Nagybritanniai s Irlandi hitrokonaikat. Tanintézeteik közelebről rosszra célzó megtámadtatásoktól lönek megmentve, részint saját áldozatkészségük s magok megszorítása, részint a hazánkban levő unitáriusok segedelmezése által. Okunk van hinni, hogy az angol rokonszenv s az ez által nyújtott segély a közelmúlt időkben befolyással voltak az erdélyi unitáris egyháznak ama nyomasztó célszavak ellen való megóvására, melyeknek magyarországi protestáns szomszédai annyira ki valának téve. Megszabadulva most e veszélytől, hitrokonaik tanintézeteik érdekében javításokat óhajtanak tenni; óhajtják a tudományok zászlóját oda emelni, hol az más európai egyetemeknél áll. Hogy ezt fokként valósíthassák: jónak látták most, hogy egymásutáni sorozatban ifjajk közül többeket küldhessenek Angliába tanulmányaiknak — mind a theologiában, mind a természettudományokban — továbbfoly-

¹ Buzogány Áron fordítása az *Emlékkönyv*-ben.

tathatása végett. Az evégre kiszemelt ifjak, miként célba van véve, értelmiségükre nézve jóreményűek lennének, kik azután fő- s egyéb tanodáiknál s egyházukban a magasabb helyeket tölté- nek be. E terv megvalósítása azonban terhes évi kiadásokat vonna maga után, melyek némileg kimerült anyagi erejüket meghaladnák. Paget János úr által arról értesülünk, kinek helyes belátásában mi teljesen bízunk, hogy e terv ha az itteni unitáriusok az azzal járó költségek felét kiállanák, azonnal életbeléphetnék.

A Britt és Külföldi Unitárius Társulat tagjainak közelebbi gyűlése Bizottságát (Committee) oda utasította, hogy a Paget János úr által ez évre (Simén Domokos számára) kért segélyezést pénz- tárából fedezze ; s továbbá, hogy hazánkban az egész unitárius Egyházhoz intézzen felszólítást azon eszközök megszerezhetőse végett, melyeknél fogva e terv egész terjedelmében életbe lép- tethessék. Mi megvalljuk, hogy külföldre kiható működéseinkben nem tudunk ennél többet ígérő tervet gondolni, olyant, mely az unitárius kereszténység érdekeinek előmozdítására kedvezőbbnek látszanék. Mi nem kételkedünk azon, hogy ugyanezért felhívá- sunkat azonnal nemes eredmény ne kövesse. Tudjuk, hogy néhai tisztelt emlékezetű társunk s titoknokunk, Tagard Edvard úr, ha élete meg lesz vala kimélve, kolozsvári útjából visszatértekor oly terv valósításában fáradozott volna, mely az erdélyi s angol uni- táriusokat egymással szorosabb szövetségbe hozta volna s ben- sőbbben köti vala össze, s ennél fogva az előbbieknél a nevelési állapotokat emelte volna. Mindjárt az ő annyira fájlalt elhunytá után, mintegy emlékezetére közös érdekeinkben tett utolsó fára- dozásainak, tétettek is erre némely lépések aláírás útján, melyek- nek eredménye e célra volt fordítandó. Úgy hisszük, van okunk remélni, hogy jelen felhívásunk amaz indítványnak megújulását s szélesebb terjedelemben való kivitelét eszközzendi. Valóban Tagart utolsó munkálkodásainak állandóbb emléket ennél jobban nem emelhetnénk.

100 fontra (1000 frt o. é.) volna szükségünk évenként, hogy a szóban forgó segélyt két tanulóknak megadhassuk. Célunk tehát, hogy azonnal leendő aláírásra és adományozásra hívjunk fel mindenkit, mit az illető hívek akár Egyesületünk közpénztá- rához, akár külön az erdélyi alaphoz tehetnek. Ezt az alapot egy most kinevezett bizottság fogja kezelni, mely felhatalmazva van arra, hogy kebelébe oly tagokat is választhasson, felvehes- sen, akik a Britt és Külföldi Unitárius Tursulattal különben

közelebbi viszonyban nincsenek. Segélykéz nyújtására hívtuk fel a Manchester New College előljáróságát is¹ e terv kivihetésének előmozdítására s már is bírjuk ígéretöket, hogy az előadásokon az illető ifjoknak ingyen szabad helyök lesz. Sőt ezen intézet vezetői közül többen szivesek voltak pénzbeli segélyt is ajánlani.

Általános közrejárulás e célra az, amiért most mindenkihez fordulunk s reméljük, hogy egyesek aláírása s gyülekezeteinkben történendő gyűjtögetés által oly összeget fogunk előállíthatni, mely az erdélyi unitáriusokat viszont felbátorítandja oly intézkedések tételére, melyek nyomán sok éveken keresztül tanuló ifjaik legjobbrait, theologiai s tudományos neveltetésök végett Angliába, mihozzánk küldhetik. Azon reményt tápláljuk, hogy illetén ügynök a vallási és polgári szabadság számos barátai készséggel nyujtandnak segédkezet. Magyarország és Erdély kilátásai, mint tudjuk, derülni kezdenek ; s ha ottan az alkotmányos szabadságnak egy szebb korszakát látjuk hajnallani, bizonynal csak jót várhatnánk abból, ha azok, kik ezután hivatva lesznek a magyar értelmesség fejlesztésére közreműködni, személyesen láthatták a mi szabad intézményeink folyamát s munkáit s köztünk tartózkodásuk ideje alatt beszítették azt a szabadságszeretetet, mely az angolt annyira jellemzi.

Az adományok pénztárnokunkhoz, S. Aspland úrhoz küldendők ; kijelentendő lévén az adakozók által egyszersmind az is, hogy azokat egyesületünk közpénz-alapjához vagy külön az erdélyi alaphoz kívánják-e csatoltatni? Midőn ez ügy barátait aláírásokra hívjuk, idevonatkozólag magahelyén valónak látjuk kijelenteni azon feltételt is, hogy ha bármikor az illető összeg az említett célra és módon legfennebb három évig igénybe véve nem lesz, azt ezen Társulat bizottsága valamely más nevelési és az unitárizmust érdeklő célokra fordíthatja.

1860. augusztus hóban.

John Bowring, elnök.

A. Sydney Aspland, pénztárnok.

R. Brooke Aspland,
J. E. Clennell } titkárok.

¹ Említésre érdemesnek találok azon adatot, hogy a Brit és külföldi unitárius Társulat az 1862. évi közgyűlésében az olasz unitáriusok iránti gondoskodást is programmjába vette. Az olasz misszió vezetését Martineau Jakab vállalta magára.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy e lelkes felhívás előtt, 1859. dec. 31-én a Társulat költségvetésében 100 dollár van felvéve a „Transylvanian Fund“ részére. Az 1860. dec. 31-iki költségvetésben a Társulat 21 dollárt irányozott elő az erdélyi studens részére; ugyanakkor a „Transylvanian Fund“ újabb 14 dollár adománnyal gyarapodott.

— — — — —

E levelek és tudósítások nyilvánosságra hozatalával be is fejezhetjük Simén londoni életének ismertetését. A közölt iratok bizonyára elég határozott képet nyújtanak arról, hogy mennyire nagyfontosságú esemény volt a külföldi akademitáság Simén Domokosra is, de meg az erdélyi unitáriusokra nézve is. Kapcsolatunk vele és általa realizálódott végérvényesen. Hogy mi haszna volt ennek későbbben, azt a következő fejezetekben fogjuk meg látni. Szükség azonban itt egy dolgot külön is hangsúlyoznom s ez az, hogy az erdélyi és magyarországi közállapotoknak fenti aprólékos és beható ismertetése által Simén tulajdonképen az angol-magyar kölcsönös megismerés ügyének tett megbecsülhetetlen szolgálatot. E tevékenysége épen Kossuth angliai szereplésének idején valóban korszerű volt. Ha valaki egyszer majd megírja az angol-magyar szimpáthia történetét, bizonyára elismeréssel fog emlékezni Simén Domokosról.

Simén irodalmi hagyatékában két fordítást találtam londoni tartózkodásának idejéből. Egyiknek címe: „Az unitáriusok nem socinianok“; a másiké: „A szegényekhez missio“. Az első azon hittételekkel foglalkozik, amelyek az unitáriusokat megkülönböztetik a socinianusoktól. Felszínes dolgozat, mely népszerűsítő cézzal készült. Simén elküldte volt a Keresztény Magvetőnek közlés végett, de biz az ott nem jelent meg soha, mivel hittani álláspontja nem egyezett az erdélyi unitárius hitfelfogással. Különösen Jézusról való elmékedése volt Erdélyben az unitárius felfogással ellenkező. A másik dolgozat Tuckerman József életét s missiói munkásságát tárgyalja. E dolgozat Nagy Lajoshoz küldött levél alakjában maradt Simén kéziratai között; a végén pár sornyi levélben többek között azt írja: „Van még egy dolgozatom, ha olyat elfogadnak: Tischendorfnek a Sinai hegynéli zárdában talált codexi-rőli értesítés. Erről elvárom tudósítását.“ E dolgozata sem jelent meg. Ellenben megjelent a Keresztény Magvető I. kötetében a már említett *Londoni eredeti levél* c. cikke, a II. kötetben pedig *Az angol uni-*

táriusok londoni akadémiajának rövid ismertetése, melyből fentebb idéztem.

Ezzel Simén londoni időzésének vége volt. Nincsenek adataink arról, hogy minő végső intézkedések megtétele után hagyta el e világvárost s benne két esztendőnek oly sok és kedves emlékeit. Bizonyára nehezebbre eshetett távoznia. A hagyatékában fennmaradt angol levelek érzékeny búcsújeleire engednek következtetni.

1862. ápr. 29-én már Heidelbergben van. Egyetemi igazolványát (Legitimations-Karte) e napon írja alá Helmholtz prorektor.¹ Irományai között van K. B. Stark professornak igazolványa arról, hogy az 1862. évi nyári szemeszterben a „Gymnasial-Pädagogik“; s dr. Hitzig professornak igazolványa arról, hogy „Bevezetés az Ótestamentum apokrif könyveibe“ c. előadásokat kiváló szorgalommal, illetőleg dicséretes szorgalommal és igyekezettel látogatta. Ez igazolványokat jul. 31-én, illetőleg augusztus 1-én kapta kézhez. Hogy e nyári szemeszter mily jótékony hatással volt Siménre, azt majd bibliai tanulmányainak tárgyalásánál fogjuk meglátni.

Augusztus első napjaiban hagyta el Heidelberget, a német egyetemi városok között azt a híres helyet, mely kedélyes diákélete miatt is, kiváló tanárai miatt is messzeföldön ismeretes volt.

Hazavezető útjának élményeiről nem maradtak fenn följegyzések.

Itthon szomorú ujság várta, mit az 1862. aug. 17-ki E. K. Tanácsi jegyzőkönyv 266-ik pontjából szószerint idézek. „Püspök Kriza János úr előterjeszti tanár és kolozdobokaköri esperest Székely Mózes atyánkfíának f. hó 11-én történt elhalálózását;”² s ezen sajnós esemény következtében teendő intézkedések megtételére felhívja E. K. Tanácsot. Végzés. A főtiszt. püspök úrnak ezen előterjesztését fájdalommal veszi tudomásul az E. K. Tanács s

¹ Az egyetemi inmatriculatióból való diploma 1862. jun. 20-ról van keltezte.

² A családi gyászjelentés szövege ez: „Szász Klára Székely Mózesné maga, és gyermekei Albert, Kálmán, Klára, Zsuzsánna, Sándor és Mathild, úgy a mindkét részen levő testvérek és rokonok nevökben szomoruan jelenti szeretett férjének Aranyos-Rákosi Székely Mózesnek, az Unitáriusok Kolozdobokai egyházi kerülete esperestjének, és a kolozsvári főtanodában a bö-

midőn ezen fájdalmát jegyzőkönyvileg kifejezni kívánja egyfelől, másfelől részvétét azáltal is tanusítani akarván, meghatározza, hogy néhai Székely Mózes afia özvegyének néhai afia folyó évi augusztus havára eső tanári fizetésén feljül vallásközönségünk pénztárából temetési költség fedezése cím alatt még 50 frt. o. értékben fizettesék s emellett a különben is fájdalmas veszteséggel illetett özvegy és család jövő 1863-ik évi Szt. György napig a mostani szálláson lakhassék.“

De várt rá jó hír is. Az 1862. szept. 1-én tartott Egyházi Főtanács megválasztotta egyházi tanácsossá, valamint a Kolozsvárra pap- és tanárrá megválasztott Marosi Gergely helyére Székelykereszturra főgim. tanárrá azon útasítással, hogy tanítását „már a folyamatba indult 186²/₃-ik isk. évben megkezdeni siessen.“

Dr. Borbély István.

csészet rendes tanárának élete 57-dik, közhivatalnokoskodása 31-dik, és házassági szövetségének 27-dik évében e hó 11-kén reggeli 8 óraker hosszasan szenvedés után bekövetkezett csendes kimúltát. Hült tetemei folyó hó 12-kén délután 6 óraker fognak belmagyarutcai tanári szállásáról az Unitáriusok szertartása szerénti rövid ima után a köztemetőbe kísértetni. Béke poraira. Kolozsvárt, augusztus 11-kén, 1862-ben.“

Székely Mózes érdemeit a múlt idő pora régen befödte. Bukása a püspökválasztáson nem csak őt személyében sebezte halálra, de kilencévi püspökhelyettesi s harmincegyévi tanári működésére is ráborította az elfeledtetés fátyolát. Emberi sors. Pedig egykor, 1847. májusban, Brassai Sámuellel szemben választották a kolozsvári iskola igazgatójává s ettől kezdve a legválságosabb időkben egész emberként állott nagy felelősséggel járó hivatalaiban. Neki kellett a szabadságharc miatt elnéptelenedett kollégiumot újra benépesítenie; s neki kellett a Bach-féle abszolutizmus alatt 1852 után egyháza benső rendjének fenntartásáról és megszilárdításáról gondoskodnia. Történeti időkben, történeti jelentőségű munkát végzett. Aztán nem utolsó rendű érdeme volt, filozófiai irodalmi szakmunkássága sem. Hegelnek talán legöntudatosabb magyar követője volt.

Jánosfalvi Sándor István 1863-ban leirt ilyen című kéziratos munkájában: „Ar.-Rákosi néh. tiszt. Székely Sándor úrnak 1839-ben kijött *Unitária vallás történetei Erdélyben* c. könyvére tett elegendő jegyzései“ (Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéz. 958 sz. kötete)-ben így írt: „Székely Mózes néhai Székely Sándornak halála után mint egyh. főjegyző püspöki helyettesé tétetvén, ezen kötelességét becsülettel és szorgalmasan vitte színtén 10 esztendeig. És mégis az 1861-ik évben Tordán tartatott synoduson lett püspöki választáskor nem őtet, hanem kolozsvári főpap Kriza Jánost érven a választás szerencséje, ezen eset oly érzékenyen hatott életére, hogy alkalmasint ennek következtében történt halála. Szorgalmas munkás s tiszta elméjű ember, de gyenge szónok volt, csekély beszélő organumánál fogva is. Nője egykori híres kolozsvári papunk, Szász Mózes leánya, Klára volt, kitől több fiú és leány gyermekei maradtak.“

IRODALOM.

Piros rózsza — fehér rózsza. Népszínmű 3 rövid felvonásban. Írta Péterffi Gyula. Torda, 1927. Kapható a szerzőnél, Torockón.

Még emlékezetünkben van, hogy Péterffi Gyula a „Nagyapó álma“ című népszínművével idei főtanácsunk alkalmával milyen osztatlan sikert aratott. A siker titka a festői népviseleten és a szereplők lelkiismeretes munkáján kívül, a darab célzatában is rejlett. Péterffi Gyula ugyanis nemcsak gyönyörködtetni, hanem tanítani, nevelni is akart. „Becsüljétek meg az ősi hagyományokat!“ — ezt tanítja „Nagyapó álma“.

Most nyomtatásban megjelent rövid népszínművének is célja nem művészi, hanem elsősorban oktató. Ezt egy percig sem szabad felednünk, amikor e kis darabról ítéletet akarunk mondani.

Érdekes, hogy újabban mennyire divatba jöttek népünk között a műkedvelői előadások. És legszívesebben a múlt század derekáról való romantikus népszínműveket hozzák színre. A falusi ideál nem Gárdonyi reális és igaz Baracs Imréje, hanem Tóth Ede Göndör Sándora. Ami különben érthető is. A népnek ünnep a színi előadás. Ő, ha színházba megy, valami külön ruhát, ideálizáltabb jellemet akar látni, mint amilyenel módjában van a művesnapok nyűge-baja közt lépten-nyomon találkozhatnia.

Péterffi Gyula ezt jól tudja, hiszen ismeri a népet szőröstül-bőröstül. A nép ízlését akarta kielégíteni ebben a rövid népszínműben is, melynek célzata: „Maradj meg az egyszerű falusi viszonyok között. Kerüld a várost minden ő romlottságával, kísértéseivel egyetemben!“

Ennek, a különben tiszteletreméltó tendenciának erős kihangsúlyozása természetesen a darab művészi értékének rovására esik. S ha az esztétika szigorú mértékét akarnók alkalmazni, kifogásolnunk kellene sok mindent. Elsősorban a sovány cselekvény vonzatott voltát; meg, hogy a darab személyei még ma is abban a hangnemben beszélnek, amiben *Csepreghy* és *Géczi* alakjai; hogy még a zsidó is úgy kocson, mint valamikor Iczig szomszéd a *Sárga csikó*-ban. Pedig azóta az erdélyi zsidó tökéletesen megtanult magyarul, sőt székelyül is.